

SOCIOLOGIE VAN EEN VERANDERENDE WERELD

SOCIOLOGIE

VAN EEN

VERANDERENDE

WERELD

| OWL PRESS |

JAN VAN BAVEL

Voor Jef, Nora en Lena

*‘De tijdgenoot weet niets.’**

* Uit *De Bekeerlinge* van Stefan Hertmans

Inhoud

VOORWOORD	17
------------------	-----------

DANKWOORD	19
------------------	-----------

HOOFDSTUK 1. SOCIAAL WEEFSEL	21
-------------------------------------	-----------

Een overstroming	22
-------------------------	-----------

De kwestie klimaat	23
---------------------------	-----------

Fietsen als de Nederlanders	24
-----------------------------	----

Drie basisvragen van de sociologie	27
------------------------------------	----

Sociaal weefsel	30
------------------------	-----------

Elementaire deeltjes	30
----------------------	----

De maatschappij	32
-----------------	----

Het gemeengoed: ‘the commons’	36
-------------------------------	----

Sociologie als wetenschap	42
----------------------------------	-----------

Theorie in soorten en maten	43
-----------------------------	----

Methoden	45
----------	----

Wereldverbetersaars?	48
----------------------	----

Sociologie ≠ social engineering	52
---------------------------------	----

**HOOFDSTUK 2. DE WERELDBEVOLKINGS-
EXPLOSIE: MODERNISERING, KOLONISERING
EN GLOBALISERING** **55**

Demografische transitie	56
Mondiale afhankelijkheid	58
Modernisering	59
Arbeidsdeling	59
Functionele differentiatie	61
Doelrationalisatie	64
Gemeinschaft en Gesellschaft	66
Een ijzeren kooi	68
Onttovering en secularisatie	69
Individualisering	75
Detraditionalisering	76
Identiteit	80
Van bevels- naar onderhandelingshuishouding	81
De individuele keuzebiografie: een illusie?	83
Globalisering	84
Kolonialisme en imperialisme	85
• Economische dimensie	85
• Culturele dimensie	92
Ongelijke arbeidsdeling in het kapitalistische wereldsysteem	97
De ICT-revolutie	100
Mondiale demografische transitie	101
• Veelvoudige moderniteiten	102
• Glocalisering	106
Modernisering voorbijgestreefd?	108

**HOOFDSTUK 3. KLIMAATVERANDERING:
SOCIOLOGISCHE BASISPERSPECTIEVEN** **113**

Opwarming	114
Klimaatcrisis	115
Vooruitgangsgeloof	120
Reflexieve moderniteit	123
Marxiaans materialisme	127
Materialisme en metabolisme	128
Klassenstrijd	130
Commodificatie	131
De drie basisvragen	132
Perspectieven op de klimaatkwestie	133
Durkheimiaanse sociale feiten	137
Sociale feiten	138
Mechanische en organische solidariteit	141
Perspectieven op de klimaatkwestie	143
Weberiaans interactionisme	147
Interactionisme	147
Verklaren = verstehen	148
Ideaaltypes	150
Ordering van de sociale kakafonie	154
Weberiaanse rationaliteiten en de klimaatkwestie	155
Du Bois en de erfenis van het kolonialisme	157
Raciale segregatie: de color line	157
Empirie, theorie, actie	160
Kolonialiteit in de internationale wereldorde	165
Internationale klimaat(on)rechtvaardigheid	167
Besluit: klimaatparadoxen en -dilemma's	171

HOOFDSTUK 4. ARM EN RIJK: STRATIFICATIE, SOCIALISATIE EN SOCIALE STRUCTUUR **179**

Armoede	181
Sociaal beleid	184
Het mattheuseffect	185
Onbedoelde gevolgen	187
Stereotypes en de sociale geloofscirkel	190
De sociale ladder	192
Sociale stratificatie	192
Sociale klasse	194
Referentiegroepen en relatieve deprivatie	197
Onderwijs en sociale (im)mobiliteit	198
De meritocratische norm	199
De sociale lift	199
In de buitenbaan	203
Socialisatie	205
Botsende werelden	212
Statusinconsistentie en het bedriegerssyndroom	213
Sociale structuur	215
Verwachte verwachtingen	215
Posities en rollen	217
Meervoudige ongelijkheden	218
Intersectionaliteit	219
Collectieve identiteiten	220
Intra- en internationale economische ongelijkheden	224

HOOFDSTUK 5. GENDER: SOCIOLOGISCHE STROMINGEN **229**

Betaald en onbetaald werk	230
Genderen	231
De erfenis van het functionalisme	237
Functionele vereisten	237
Relatievorming	239
Genderrollen	242
De ideologie van gescheiden werelden	244
Teleologie	246
Wat nog functioneert	248
Conflictsociologie	253
Privileges	253
Collectieve actie	254
Heerschappij, macht en patriarchaat	258
Backlash	262
Symbolisch interactionisme	264
De definitie van de situatie	265
Indicatie-interpretatie	266
Doing gender	266
Afstemming	269
De polyfonie van de sociologie	271

HOOFDSTUK 6. FAMILIE: VERANDERENDE SOCIALE ROLLEN **275**

Oost west, thuis best?	276
Overdosis gezin	277
Familiale dramaturgie	278
Rollen en posities	280
De homo sociologicus	280
Familiale verplichtingen	282
Botsende verwachtingen	286
Familierollen in remix	289
Van uniformering naar gezinsdiversiteit	290
Doing family	293
Grensarbeid	296
Rolinvulling	298
Rollen aan het rollen	299
Zelfpresentatie en impression management	302

HOOFDSTUK 7. MIGRATIE: DE MULTICULTURELE MAATSCHAPPIJ **307**

Van emigratie- naar immigratieregio	308
Cultuur in meervoud	312
Cultuur als opvattingen over wat is en zou moeten zijn	314
Mensenrechten	315
Moreel individualisme	319
Anomie	321
Culturele mismatches	325
Ideologie	326
Racisme	328

Cultuur als symbolensysteem **335**

Symbolen	336
Culturen als interpretatiegemeenschappen	337
Rituelen en de daadkracht van symbolen	342
Interpreteren is classificeren	344
De migratiekwestie als classificatiestrijd	346
Agendasetting en definitiemacht	349
Framing	352

De multiculturele maatschappij **353**

Culturele breuklijnen, verzuiling en ontzuiling	354
Migratie en etnisch-culturele diversiteit	356
Superdiversiteit	360
Sociale cohesie en sociaal contact	361
Juridisering	365
Waardegeneralisatie	366
Democratie	368

HOOFDSTUK 8. DIGITALISERING: ORGANISATIES, BUREAUCRATIE EN ICT **377**

Tijdsdruk	379
Organisatie	380
Bureaucratie	381
Schaduwkanten	382
Informatisering en platformisering	384
Algoritmisch bestuur	385
De macht van ICT	387
Artificiële intelligentie	388
Surveillance	392

Digitaal samenleven	394
Sociale media	394
Connectieve actie	396
Echokamers	397
Versnelling	399
Vervreemding en resonantie	401
Een post-humane samenleving?	403
Derde plek	408

EINDNOTEN	413
------------------	------------

REFERENTIES	431
--------------------	------------

INDEX	459
--------------	------------

Voorwoord

De wereld waarin wij leven, is sterk veranderd en houdt niet op met veranderen. Het gaat vaak snel, en niemand weet waar het naartoe gaat. Dit boek bekijkt de grote evoluties van onze tijd door een sociologische bril en laat zien dat we de sociologie, als ze nog niet bestond, vandaag zouden moeten uitvinden om onze wereld te begrijpen.

Ik schreef het in opmerkelijke tijden. De ideeën voor dit boek waren al jarenlang aan het gisten, onder andere tijdens het doceren van een inleidende cursus sociologie aan eerstejaarsstudenten van de KU Leuven. Maar het schrijfwerk gebeurde in het najaar van 2025 en voorjaar van 2026: maanden waarin de wereld gebukt ging onder groeiende geopolitieke spanningen, waarin politici nog steeds veel te weinig vaart maakten met een levensnoodzakelijk, rechtvaardig en effectief klimaatbeleid, en waarin de democratie onder druk kwam te staan. Het zette de *International Sociological Association* ertoe aan om een professioneel breed gedragen statement te publiceren over hoe sociologie absoluut noodzakelijk is om een beter samenleven mogelijk te maken: ‘A Time for Sociology’.¹ Ik neem dat statement hier in een eigen, vrije Nederlandse vertaling integraal over:

*In een tijd waarin staatsleiders wantrouwen aanwakkeren tegenover de wetenschap en waarin de sociale wetenschappen worden aangevallen;
... waarin fake news zich sneller verspreidt dan op onderzoek gebaseerde analyses, en vaak met grotere impact;
... waarin te veel politieke leiders haat zaaien en een deel van de bevolking het recht op volwaardig burgerschap ontzeggen;
... waarin het ontmenselijken van hele groepen mensen opnieuw een wijdverbreid middel wordt om macht te verwerven en te consolideren;
... waarin wetenschappelijk bewijs wordt ontkend om systemische milieuproblemen en maatschappelijke crisissen te minimaliseren;
... waarin sommige overheden mensen vervolgen die zich uitspreken tegen genocide, systemisch geweld en racisme;
... waarin een ongeziene concentratie van rijkdom een kleine groep multimiljonairs toelaat om massamedia en sociale media te controleren;
... waarin we geconfronteerd worden met onderling verweven mondiale crisissen die het leven van toekomstige generaties zullen bepalen;*

... waarin academische vrijheid onder druk staat, zelfs in sommige gevestigde democratieën;

In zulke tijden zijn we ervan overtuigd dat de sociale wetenschappen belangrijker zijn dan ooit. En we herbevestigen de waarden en de normen die centraal staan in ons werk als onderzoekers, docenten en publieke commentatoren. Waar wij voor staan is:

- *een rigoureuze sociologie die steunt op feiten en wetenschappelijke analyses, die simplistische verhalen verwerpt en de complexiteit van de wereld ernstig neemt;*
- *een onafhankelijke sociologie die er op durft te wijzen dat wat machtige mensen zeggen niet altijd waar is, en dat een leugen die duizend keer herhaald wordt nog steeds een leugen is;*
- *een kritische sociologie die onrechtvaardige ongelijkheid aan de kaak durft te stellen, de mythe van de ‘self-made man’ doorprijkt, en de eenzijdige en simplistische focus op economische marktmechanismen in vraag stelt;*
- *een publieke sociologie die bijdraagt aan het democratische debat, niet vanuit een vermeend intellectueel superioriteitsgevoel maar in dialoog met wie de samenleving in het algemeen belang wil verbeteren;*
- *een brede sociologie, die zich verzet tegen extreme wetenschappelijke specialisatie en versnippering en die de grote, dringende vraagstukken van onze tijd aanpakt;*
- *een mondiale sociologie, die leert van onderzoekers en maatschappelijke actoren uit alle hoeken van de wereld om de uitdagingen van de toekomst aan te gaan, met het oog op het algemeen belang van de mensheid overal ter wereld.*

We zijn ervan overtuigd dat sociale wetenschappen en academische vrijheid van cruciaal belang zijn voor de democratie en dus beschermd en gepromoot moeten worden. Een goed geïnformeerd, historisch gegrond en sociologisch relevant publiek debat is absoluut noodzakelijk om woelige tijden te begrijpen en de baas te kunnen. Sociologie helpt ons niet alleen om de wereld beter te begrijpen, maar ook om een betere, rechtvaardige, meer leefbare, vreedzame en duurzame toekomst te bouwen.

In tijden van klimaatverandering, oorlog, toenemende ongelijkheid en haat, is sociologie een onmisbaar instrument voor een betere samenleving op een eindige planeet.

Dankwoord

Het schrijfwerk gebeurde niet alleen in bijzondere tijden, maar ook op een bijzondere plek, namelijk tijdens een sabbatical in Torre Pellice. Daarbij werd ik vanop afstand ondersteund en aangemoedigd door uitgeefster Marie Vanhoutte van Owl Press, door familie en vrienden, en door mijn collega's van de Leuvense afdeling sociologie die mij een maandenlange uithuizigheid gunden: veel dank daarvoor! Bijzondere dank aan Bieke Maes voor het in de eindfase nog nalezen van het manuscript!

Torre Pellice is de hoofdplaats van de waldenzische kerk. Nu leiden de waldenzen, daar en in de omliggende bergdorpen van Piëmonte, een vredevol leven. Maar gedurende een groot deel van hun bestaan, vanaf het einde van de 12de eeuw, waren deze christenen het slachtoffer van gewelddadige vervolging. Ze verwierpen immers de kerkelijke hiërarchie, bepaalde katholieke sacramenten, het idee van het vagevuur en de praktijk van de aflaten (net zoals Luther dat vele eeuwen later ook deed). Bij een gebrek aan democratie is de reactie op dergelijke multiculturaliteit haast altijd dezelfde: geweld, moord en doodslag. De waldenzen vluchtten naar de Cottische Alpen van Piëmonte. Op hun tempels, die tot vandaag in vele bergdorpen nog te bezoeken zijn, staat hun leuze: ‘Lux lucet in tenebris’, het licht schijnt in de duisternis. Een spreuk uit de Bijbel, maar tevens de leuze van de Verlichting.²

Zonder mijn afzondering in Torre Pellice was dit boek onmogelijk afgeraakt, en zonder de heerlijke catering door de fantastische kleine middenstand daar, was mijn verblijf een heel stuk minder aangenaam geweest. Maar mijn dank gaat vooral uit naar Goedele, mijn vrouw en favoriete reisgezel door deze veranderende wereld. Zonder haar altijd voelbare, warme steun was ik er niet eens aan kunnen beginnen.

Ik draag dit boek graag op aan onze kinderen.

Hoofdstuk 1

SOCIAAL WEEFSEL

EEN OVERSTROMING

46 miljard euro. Op zoveel schatte de internationale herverzekeringsmaatschappij Munich Re de directe schade als gevolg van zware regenval midden juli 2021 in het oosten van België en het westen van Duitsland, in de heuvelachtige Eifelregio. 46 miljard euro schade waarvan slechts 11 miljard door verzekeringen gedekt was. Het grootste gedeelte van de schade viel op te meten in Duitsland: zo'n 33 miljard, vooral in de vallei van de Ahr. De overige schade werd vooral aangericht in de valleien van de Vesder, de Ourthe en de Amblève in Wallonië, en verder ook nog in mindere mate in Nederlands Limburg.³

De hoeveelheid regen die op korte tijd viel, was uitzonderlijk: in de Duitse Eifel zo'n 200 mm tussen 13 en 15 juli.⁴ Dat wil zeggen: meer dan een volle badkuip per vierkante meter. Over het Waalse dorpje Jalhay werden op 48 uur tijd ruim 27 emmers regenwater per vierkante meter uitgeslagen.⁵ De rivieren in het heuvelachtige gebied konden al dat water niet op tijd afvoeren, met enorme overstromingen tot gevolg. De Ourthe kreeg op een bepaald moment 1100 m³ water per seconde te verwerken: meer dan 50% boven op het maximum dat voorheen ooit al was waargenomen. Langs de Vesder werd de overstromingskans van eens om de 100 jaar met een factor 3 overschreden – dus er stroomde 3 keer zoveel water voorbij als bij een overstroming die gemiddeld eens om de 100 jaar zou voorkomen.⁶

De ravage was enorm: complete dorpen liepen onder, huizen zakten als kaartenhuisjes in elkaar, bruggen braken door en stroomden weg, fabrieken en machines werden beschadigd en hele straten en spoorlijnen onbruikbaar. Een groot deel van de directe schade werd niet gedekt door verzekeringen, onder andere omdat veel openbare infrastructuur vernietigd werd. Het meest zichtbare was de schade aan bruggen: in de vallei van de Ahr alleen al werden 103 bruggen ernstig aangetast (62 bruggen werden compleet verwoest), in België minstens 38.⁷ Allemaal schade die niet door privéverzekeraars vergoed wordt: 'de belastingbetaler' zal de facturen moeten betalen. En dat is nog maar de directe economische schade; de indirecte economische impact was nog een stuk groter.⁸

Ook het menselijk, moreel, psychisch en sociaal leed was enorm. Er vielen minstens 180 doden in Duitsland en 39 in België als rechtstreeks gevolg van de overstromingen. Kinderen verloren hun ouders, vrouwen verloren hun man, duizenden gezinnen verloren hun woning, tienduizenden mensen moesten het wekenlang zonder elektriciteit of stromend water doen, en kinderen moesten verhuizen, vaak ver weg van hun vertrouwde omgeving. Artsen en psychologen maakten melding van hele zware trauma's bij kinderen, volwassenen en ouderen.⁹

Gelukkig wordt de regio niet elke zomer met zulke extreme regenval geconfronteerd. Meteorologen die zich bogen over de hoeveelheid water die de Maas in die zomermaand te verwerken kreeg, berekenden dat die rivier er normaal gezien maar eens om de tien-duizend jaar zoveel te slikken zou krijgen. De hoeveelheid regen die er toen in het oosten van België en in de Duitse Eifel viel, zou in de hele zone tussen de Alpen en Nederland normaal gezien maar eens om de driehonderd jaar voorkomen.¹⁰

We weten echter dat dergelijke extreme weersomstandigheden de komende jaren almaar frequenter zullen voorkomen als gevolg van de opwarming van de aarde. En dan gaat het niet alleen om extreme regenval zoals in juli 2021, maar ook om hittegolven en extreme droogte,¹¹ of om de combinatie van verschillende extremen, wat de zaken nog verergert. Zo viel er in oktober 2024 plots extreem veel regen in de regio rond Valencia in Spanje, waar het naar Europese normen zeer warm en droog is. Door langdurige droogte en hitte is de ondergrond er zo hard geworden dat water nauwelijks kan insijpelen, wat de overstromingen verergert als er dan plots wél veel regen valt.¹² Verwoestende overstromingen in Pakistan in 2022 en 2025 waren het gevolg van enerzijds grote hitte in het voorjaar die gletsjers er sneller deed smelten, gevolgd door intense moessonregens tijdens de zomer.¹³ De combinatie van klimaatverandering en bevolkingsgroei maakt ook dat een groeiende groep mensen het risico loopt om met bosbranden geconfronteerd te worden.¹⁴

Ondertussen is het duidelijk dat aan klimaatverandering en het almaar frequenter voorkomen van extreme weersomstandigheden een enorm menselijk en economisch prijskaartje hangt,¹⁵ waarbij het de vraag is wie die prijs gaat betalen. Hoofdrolspeleers uit de verzekeringswereld wijzen erop dat steeds meer risico's (zoals huizen of economische infrastructuur in overstromingsgebieden of in regio's met extreme hitte of droogte) onverzekerbaar worden, en dat dit wel eens de werking van ons economische systeem zou kunnen ondermijnen.¹⁶

DE KWESTIE KLIMAAT

Ons aanpassen aan een veranderend klimaat: dat is een van de grootste uitdagingen waar de mens voor staat. Het is zelfs verre van onzinnig om dit dé grootste uitdaging te noemen, want ze is existentieel: ons voortbestaan is op termijn van een succesvolle aanpassing afhankelijk.¹⁷ Bovendien is het een uitdaging die we zélf gecreëerd hebben, want de huidige klimaatverandering is het gevolg van de activiteiten die wij als mensheid zélf ontplooid hebben, vooral vanaf de industriële revolutie. Die gingen namelijk gepaard met de uitstoot van een sterk toenemende hoeveelheid broeikasgassen. De uitstoot van

broeikasgassen zoals koolstofdioxide (CO₂) en methaan vormt een doorslaggevende oorzaak van klimaatverandering.¹⁸

Een prioritair deel van de aanpassing aan klimaatverandering zal erin moeten bestaan om die uitstoot te verminderen, om te verhinderen dat de klimaatverandering zo extreem wordt dat aanpassing niet meer mogelijk is en het hier op aarde voor ons onleefbaar wordt. Om de aanpassing aan een veranderend klimaat haalbaar en betaalbaar te houden, is een drastische reductie van de uitstoot nodig.¹⁹ Daarmee zijn de twee belangrijkste uitdagingen van klimaatverandering meteen genoemd: het milderen van klimaatverandering (*climate mitigation* in het Engels) enerzijds en het aanpassen eraan anderzijds (klimaatadaptatie of *climate adaptation*). Beide zijn in de gegeven omstandigheden even belangrijk, want de klimaatverandering is al volop aan de gang en leidt nu al tot frequenter optredende extreme weersomstandigheden en zaken die daarvan het gevolg zijn, zoals overstromingen, lange periodes van droogte, stormen en bosbranden.

Hoopgevend is dat we met bestaande technologie een groot deel van de klimaatuitstoot kunnen verminderen;²⁰ we hoeven dus niet te wachten op nieuwe uitvindingen om een groot deel van de weg naar een klimaatvriendelijke samenleving te halen. En toch werd de uitstoot van broeikasgassen tot nu toe veel minder gereduceerd dan nodig is om de meest ongunstige klimaatscenario's te vermijden. De afspraken die daarover internationaal gemaakt werden in het Klimaatakkoord van Parijs in 2015 (met als bedoeling om de opwarming van de aarde te beperken tot ruim onder 2 °C, en inspanningen te leveren om onder de 1,5 °C te blijven ten opzichte van het pre-industriële niveau) werden over het algemeen niet nagekomen.²¹ Een belangrijke verklaring daarvoor heeft niets met technologie of meteorologie te maken, maar alles met sociologie. Om dat duidelijk te maken, loont het bij wijze van (schijnbaar banaal) voorbeeld de moeite om eens te kijken naar het gebruik van een technologisch hulpmiddel dat net als de sociologie in de negentiende eeuw werd uitgevonden: de fiets.

Fietsen als de Nederlanders

In 2022 publiceerden een groep ingenieurs de resultaten van een grootschalig onderzoek naar de historische evolutie van het gebruik van de fiets en de implicaties van verplaatsingen met de tweewieler voor de uitstoot van broeikasgassen en voor de gezondheid van de betrokken mensen, in vergelijking met alternatieve opties als te voet, met het openbaar vervoer of met de auto.²² Uit eerder onderzoek was al geweten dat vaker kiezen voor de fiets in plaats van de auto de uitstoot zou verminderen en de gezondheid zou verbeteren. Het was echter nog niet duidelijk hoe dit zich historisch op wereldschaal had ontwikkeld

en wat de gevolgen zouden zijn van een grote, maar principieel haalbare, verschuiving richting méér fietsgebruik ten koste van de auto.

Alle autoverbruik vervangen door fietsverkeer is uiteraard onmogelijk. Maar als de hele wereldbevolking in dezelfde mate korte en middellange verplaatsingen zou doen als de Denen, dan zou de jaarlijkse uitstoot verminderen met de totale uitstoot van het Verenigd Koninkrijk anno 2015, zo toonden de berekeningen aan. Als iedereen zou fietsen als de Nederlanders, zou de jaarlijkse uitstoot nog méér verminderen, namelijk met ongeveer de toenmalige uitstoot van Duitsland. Mensen zouden ook gemiddeld een stuk langer leven. Dus: hoe simpel kan het zijn? Klimaatverandering milderen is een van de belangrijkste opdrachten waar we als maatschappij voor staan, en de CO₂-uitstoot verminderen is daar een cruciaal onderdeel van. Dus laat ons allemaal om te beginnen fietsen als de Nederlanders en de Denen!

Maar we weten dat het niet zo eenvoudig is en dat de kans klein is dat de wereldbevolking massaal aan het fietsen gaat. Daar zijn vele redenen voor. Niet alle streken zijn even vlak als Nederland: de hoogtemeters in een Zwitsers bergdorp zullen het fietsen wellicht lastiger maken, al kunnen e-bikes tegenwoordig soelaas bieden. Maar dit soort geografische barrières kan hoogstens een klein deel verklaren. Misschien is een belangrijkere verklaring economisch van aard? Denemarken en Nederland zijn twee van de rijkste landen ter wereld, dus misschien is een gelijkaardig niveau van welstand nodig. Los van het feit dat er in de rijke delen van New York of Los Angeles heel weinig gefietst wordt en dat er ook in het rijke Vlaanderen anno 2025 nog steeds een pak minder kilometers met de fiets afgelegd werden dan in Nederland, blijkt uit onderzoek eerder het omgekeerde: in regio's die economisch zeer welvarend werden, gingen mensen historisch minder in plaats van méér met de fiets rijden. Als voorheen arme mensen wat meer welstand verwerven, dan kopen zij vaak een fiets om zich sneller dan te voet te kunnen verplaatsen. Maar bij een hoger inkomen zetten velen een volgende stap: ze kopen een auto en laten de fiets vaker links staan. Precies deze evolutie heeft zich in China voorgedaan: in de jaren 1980-1999 konden veel Chinezen zich een fiets veroorloven, maar met de nadien verder stijgende welvaart kochten ze steeds vaker een auto en nam het fietsverkeer af.²³ Het is dus niet doordat de wereldbevolking minder rijk is dan de Denen en de Nederlanders dat er minder gefietst wordt.

Psychologie in plaats van economie dan maar? Nederlanders en Belgen zitten genetisch helemaal hetzelfde in elkaar, dus er zijn geen redenen om aan te nemen dat de biopsychologische basismechanismen verschillend zouden zijn. Wellicht ligt het verschil in gedrag aan het verschil in stimuli waaraan je in de twee landen wordt blootgesteld. Wie af en toe in beide landen fietst, weet dat er een grote kloof gaapt tussen de kwaliteit en

kwantiteit van de fietsinfrastructuur: die is in Nederland veel beter dan in België en Vlaanderen. De fietspaden zijn er breder en veiliger, dus geen wonder dat Nederlandse ouders hun kinderen vaker met de fiets naar school laten rijden en Belgen vaker hun kinderen met de auto brengen.²⁴

Die vaststelling roept natuurlijk de vraag op hoe dát dan weer komt. Waarom hebben andere landen niet net zoveel geïnvesteerd in hun fietsinfrastructuur als Nederland? En ligt het aan de fietsinfrastructuur, of aan een verschil in psychologie dat het in Nederland heel gewoon is dat de eerste minister met de fiets naar het Binnenhof rijdt en dat de koninklijke familie gemediatiseerde uitstapjes met de fiets maakt, terwijl je dergelijke taferelen in andere landen zelden ziet? Dat lijkt onwaarschijnlijk. Je blijft met economische of psychologische verklaringen evenzeer op je honger zitten wanneer je wil begrijpen hoe het, ondanks al het voorgaande, komt dat de wielersport in België en vooral in Vlaanderen véél populairder is dan in Nederland.²⁵ Om dit soort zaken te kunnen verklaren, heb je een wetenschap nodig die cultuur en geschiedenis heel serieus neemt, die begrijpt hoe cultuur werkt en historisch evolueert, maar die tegelijkertijd de vertaling naar gedrag en structuren weet te maken. Die dus niet alleen de cultuur om de cultuur bestudeert en de geschiedenis om de geschiedenis, maar ook wil weten hoe die vandaag en morgen het gedrag van mensen en groepen bepalen.

Die wetenschap bestaat al, en wel sinds dezelfde eeuw als de fiets: de sociologie! Sociologie staat als geen ander op het kruispunt van gedrags- en cultuurwetenschappen (of, in het Engels, van de *behavioural sciences* en de *humanities*). Onder cultuurwetenschappen vallen disciplines als taal- en letterkunde, (kunst)geschiedenis en musicologie. Economie en psychologie zijn voorbeelden van gedragswetenschappen. Sociologie is zowel gedrags- als cultuurwetenschap en brengt cultuur en gedrag op een systematische en structurele manier met elkaar in verband. Wat dat dan concreet betekent, wordt in de rest van dit boek verder uitgewerkt. Feit is dat weinig sociologen geloof hechten aan het idee dat het gedrag van mensen en de evolutie van de maatschappij te verklaren en te voorspellen zouden zijn op basis van algemene en abstracte ‘eeuwige’ wetten (laat staan algemene wetten die te vatten zijn in wiskundige formules). Om te begrijpen wat er in de maatschappij gebeurt, moet je de geschiedenis, de cultuur en de concrete context bestuderen. Mechanismen die in de ene context en cultuur spelen, kunnen in een andere context heel anders uitdraaien. De bedoeling van dit boek is om de sociologische basisbegrippen en theoretische kaders waarmee sociologen naar de sociale wereld kijken niet alleen uit te leggen, maar ze ook toe te passen op grote concrete vraagstukken waar mensenmaatschappijen vandaag mee worstelen.

Drie basisvragen van de sociologie

Dat de sociologie uitgevonden zou moeten worden als dat al niet gebeurd was, blijkt steeds duidelijker uit het lopende onderzoek rond klimaatverandering. Tot voor kort was dat onderzoek sterk gedomineerd door mensen uit de natuurwetenschappen. In eerste instantie waren en zijn dat uiteraard de klimatologen. Hun voorspellingen bleken te kloppen: de uitstoot van broeikasgassen als gevolg van menselijke activiteiten leidt tot klimaatverandering, waaronder de opwarming van de aarde en een almaar frequenter optreden van extreme weersomstandigheden. De tweeledige uitdaging luidt sindsdien: proberen die klimaatverandering binnen de perken te houden (*mitigation*) en zorgen dat we ons aanpassen aan de veranderingen die er hoe dan ook aankomen (*adaptation*).

Daarvoor werd dan in tweede instantie naar de ingenieurs gekeken. Zij ontwierpen al heel veel technologie die tot een drastische vermindering van de uitstoot zou kunnen leiden (niet alleen ‘oude’ technologie zoals de fiets, maar ook de nieuwste manieren om energie te produceren zonder van fossiele brandstoffen gebruik te maken, met minder uitstoot van broeikasgassen als gevolg). Het probleem is echter dat die milieuvriendelijkere alternatieven nog te weinig of niet worden benut.²⁶ Daarnaast liggen er heel wat realistische sporen van gedragsverandering klaar waarvan we weten dat ze tot een vermindering van de uitstoot zouden leiden, maar ook die worden veel minder gevolgd dan nodig om klimaatverandering in te perken. Minder vlees eten zou bijvoorbeeld een groot verschil kunnen maken,²⁷ maar de consumptie van vlees op wereldschaal zat tijdens het eerste kwart van de twintigste eeuw nog steeds in de lift. Tussen 1961 en 2018 vervijfvoudigde de wereldwijde consumptie van vlees zelfs.²⁸

Er is dus al bijzonder veel technologie en knowhow voorhanden om klimaatverandering in te perken, maar die worden onvoldoende in de praktijk toegepast. Hoe komt dat? Het gaat duidelijk om maatschappelijke processen, dus niet het soort vragen dat in de klimatologie of de natuurkunde aan de orde is, maar wel in de sociologie. Daarom wordt er bij vraagstukken over de klimaatkwestie meer dan voorheen naar sociale wetenschappers gekeken. Sociologen bogen zich de jongste jaren steeds meer over vraagstukken die te maken hebben met de relatie tussen klimaatverandering en maatschappij. Die relatie gaat namelijk recht naar het hart van de basisvragen van de sociologie.

Als maatschappelijke factoren belangrijk zijn voor de toekomst van klimaatverandering (en dat is het geval), kunnen we dan überhaupt iets zeggen over hoe het er in de toekomst uit zal zien? Weet er iemand in welke mate mensen voor de fiets zullen kiezen om zich te verplaatsen, of hoeveel mensen er vegetarisch zullen eten? Kan er iemand voorspellen hoe onze samenleving (dus onze manier van samenleven, onze productie- en consumptieprocessen) er in de toekomst uit zal zien? Hoe werkt dat eigenlijk, ‘samenleven’? Bestaan

er ‘wetten van de sociologie’ zoals er wetten van de fysica bestaan, op basis waarvan we kunnen voorspellen hoe de maatschappij er binnen pakweg tien, twintig of honderd jaar zal uitzien?

Het antwoord op die laatste twee vragen is duidelijk ‘neen’. Niemand kan de loop van de geschiedenis voorspellen (sociologen evenmin als andere wetenschappers). Anderzijds verloopt het maatschappelijke leven in vele opzichten juist heel voorspelbaar. Hoe scholen, universiteiten, bedrijven, politieke partijen, rechtbanken en supermarkten functioneren: het verloopt allemaal via heel voorspelbare patronen. Hoe komt dat? Hoe komen die patronen tot stand? En hoe kunnen we verklaren dat het sociale leven heel voorspelbare kanten heeft maar er ook altijd veel zaken onvoorspelbaar blijven (en niet alleen als het gaat om de verre toekomst)?

Al die vragen zijn een onderdeel van de eerste en misschien wel meest fundamentele, overkoepelende basisvraag van de sociologie, ook wel **het sociale-ordevraagstuk** genoemd: Samenleven, hoe werkt dat eigenlijk? Hoe is het mogelijk dat samenlevingen functioneren zonder voortdurend in chaos of conflict te vervallen? Waar komen de stabiliteit en de voorspelbaarheid vandaan, terwijl de dingen ook voortdurend veranderen op onvoorspelbare en vaak zelfs onvoorstelbare wijze? Hoe komt sociale cohesie tot stand en hoe werken sociale conflicten? Hoe beïnvloeden die twee het samenleven? En klopt het eigenlijk wel dat we de maatschappij zien als het samenleven van mensen? Hoe moeten we dan de talrijke interacties tussen mensen en technologie begrijpen, bijvoorbeeld wanneer zij via een terminal een bestelling plaatsen in een fastfoodketen? Behoort dat soort interacties dan niet tot ‘de maatschappij’? In de sociologie zijn een aantal grote theoretische perspectieven tot ontwikkeling gekomen die een verschillend licht werpen op dit soort vragen, onder meer op de kwestie van samenleven in tijden van klimaatverandering. Die perspectieven, vaak sociologische stromingen genoemd, worden verderop in dit boek uit de doeken gedaan.

Tweede basisvraag: In wat voor maatschappij leven we vandaag eigenlijk? Hoe verschilt dat van hoe het er hier vroeger aan toe ging, en van het hedendaagse reilen en zeilen op andere plaatsen in de wereld? Wat is er veranderd en wat is hetzelfde gebleven in de grote structurele patronen van ons samenleven? Dit kan het vraagstuk van de **maatschappijdiagnose** genoemd worden en is dus tegelijkertijd een vraagstuk naar de aard van sociale veranderingen. In welke richting is onze manier van samenleven geëvolueerd? Sinds de industriële revolutie waren we in ieder geval in een richting geëvolueerd die gepaard ging met een enorme toename van de uitstoot van broeikasgassen, met grote gevolgen voor ons leefmilieu.

De derde basisvraag van de sociologie is dan welke invloed de sociale orde en het soort maatschappij waarin we leven hebben op individuen en groepen. Het gaat dus om **de invloed van het maatschappelijke op het individuele**. Hoe beïnvloeden cultuur en maatschappelijke structuren bijvoorbeeld de keuze om ons met de auto of met de fiets te verplaatsen, om al dan niet vegetarisch te eten, om al dan niet verre reizen te maken met het vliegtuig? Sociaalpsychologen onderzoeken ook de invloed van het sociale op individueel gedrag, maar doen dat typisch meer op een microniveau, dus op het eerder kleinschalige niveau van groepen van mensen en hoe die elkaar beïnvloeden (en hoe die bijvoorbeeld zoiets als groepsdruk ervaren). Bij sociologen gaat het meer om de invloed van overkoepelende maatschappelijke structuren en sociale instituties. Wat sociologen met die twee laatste termen bedoelen, maken de komende pagina’s en hoofdstukken duidelijk.

Uiteraard is sociologie niet de enige wetenschappelijke discipline die het samenleven bestudeert. Naast sociaalpsychologen doen economen, politicologen, sociaalgeografen, communicatiewetenschappers, antropologen en historici dat ook. De eigenheid van de sociologie ligt vooral in de manier waarop het samenleven onderzocht wordt, in de eigenheid van de sociologische bril. Het typisch sociologische perspectief wordt soms ook wel het **formele object** van de sociologie genoemd. We moeten daarbij eigenlijk in het meervoud spreken, want zoals gezegd is er niet één sociologisch perspectief maar zijn er verschillende perspectieven. Het voorwerp van studie heet dan het **materiële object**: dat is de maatschappij of de samenleving (twee termen die we door elkaar gebruiken). Dit materiële object deelt de sociologie in grote mate met andere mens- en maatschappijwetenschappen. Dat neemt echter niet weg dat er ook wel verschillen zijn in wát sociale wetenschappen meer concreet bestuderen.

Economen richten zich vooral op hoe de economie werkt, of op economische aspecten van pakweg het gezinsleven of het onderwijs (zaken die ook tot het materiële object van de sociologie behoren). Historici houden zich per definitie met het verleden bezig (iets wat sociologen ook moeten doen om degelijk en steekhoudend licht te werpen op hun drie basisvragen). Communicatiewetenschappers focussen in de eerste plaats op communicatieprocessen, met vaak een speciale focus op de rol van oude en nieuwe media – iets wat ook voor sociologen een belangrijk onderwerp is. Politieke wetenschappers buigen zich in de eerste plaats over politieke processen en instellingen – die uiteraard ook voor sociologen van groot belang zijn. Wat materieel object betreft, zijn er voor de sociologie geen grenzen: alles wat maatschappelijk is en met ons samenleven te maken heeft, is potentieel voorwerp van onderzoek. Het moge duidelijk zijn dat er dan ook geen ondoordringbare schotten staan tussen al die sociale wetenschappen. Gelukkig maar! Er is veel kruisbestuiving tussen al die disciplines in allerlei richtingen, maar sociologen blijven toch een heel eigen licht op de maatschappij werpen.

SOCIAAL WEEFSEL

Mensen zijn van bij hun geboorte (correctie: al vanaf hun conceptie) tot aan hun overlijden op andere mensen aangewezen. En die andere mensen zijn net zo goed weer van andere mensen afhankelijk. Een mensenleven is daarom door en door sociaal: mensen kunnen maar groeien en bloeien in de context van een sociaal weefsel: een geheel van sociale relaties dat op een bepaalde manier wordt samengehouden. Sociologie is de wetenschap die dat weefsel probeert te doorgronden, met dus de drie basisvragen: 1) hoe hangt dat weefsel aan elkaar? 2) hoe is het veranderd doorheen de tijd en hoe verschilt het van plaats tot plaats? en 3) hoe beïnvloedt het individuen en groepen? Maar wat bedoelen we met ‘sociaal’?

Elementaire deeltjes

In het alledaagse taalgebruik heeft het woord sociaal een positieve bijklank: iemand wordt ‘sociaal’ genoemd als die rekening houdt met anderen en niet alleen aan zichzelf denkt. Iemand die nors en onvriendelijk is, gaat dan voor ‘asociaal’ door. In de sociologie wordt de term sociaal echter neutraal gebruikt: sociale relaties kunnen vriendschappelijk en aangenaam zijn, maar conflicten en vijandige relaties zijn evenzeer altijd een deel van het sociale weefsel. Sociale relaties komen tot stand via **sociaal handelen**: in de sociologie spreken we van sociaal handelen wanneer het doen en laten van een actor georiënteerd is op het handelen van minstens één andere actor, ongeacht of die oriëntatie welwillend dan wel vijandig is.²⁹ **Actor** is de technische term die sociologen gebruiken voor allerlei soorten instanties die in alle betekenissen van het woord handelen. Die instanties kunnen individuen zijn, maar ook groepen of organisaties, bijvoorbeeld mensen die beslissen om met de fiets naar het werk te gaan, bedrijven die beslissen om een nieuwe markt aan te boren, of regeringen die beslissen om een bepaald milieubeleid te gaan voeren (of niet). Handelen (en dus ook sociaal handelen) veronderstelt uiteraard dat actoren het vermogen hebben om te handelen: om te kiezen *zus* of *zo* te handelen, om dit of dat te doen, of om het juist niet te doen. Dat handelingsvermogen wordt aangeduid met de (van oorsprong Engelstalige) technische term **agency**: het vermogen van individuele of collectieve actoren om bewust te handelen, keuzes te maken en invloed uit te oefenen op hun sociale omgeving.

Wanneer actoren sociaal handelen en reageren op het handelen van andere actoren die op hun beurt ook weer reageren, spreken we van **sociale interactie**: het wederzijdse proces waarbij actoren (individueel of groepen) tegenover elkaar handelen en reageren. Via sociaal handelen kunnen sociale relaties tot stand komen, maar dat is niet altijd het

geval. Iemand op sociale media volgen, bijvoorbeeld, is een duidelijk voorbeeld van sociaal handelen, maar als actor A wel actor B volgt maar omgekeerd gebeurt dat niet, dan is er geen sprake van sociale interactie of een sociale relatie (eventueel wel van een parasociale relatie, zie Hoofdstuk 8). Met andere woorden: een **sociale relatie, verhouding of betrekking** (woorden die we als synoniemen gebruiken) veronderstelt een wederkerige betrokkenheid, dus een wederkerige oriëntatie van actor A op het doen en laten van actor B en andersom. In een sociale relatie raken de sociale handelingen van twee of meer actoren dus met elkaar verweven via interactie en ontstaat er sociaal weefsel. Het handelen van de ene actor is daarbij de aanleiding tot het handelen van de andere, waarop de eerste en/of een volgende op zijn beurt reageert, enzovoort.

De onderlinge oriëntatie maakt dat de handelingen van de deelnemers met elkaar verweven geraken. Een sociale verhouding is daarom de uitkomst van het **samenhandelen** van twee of meer actoren. In een relatie kan één enkele handeling dan ook moeilijk worden geïsoleerd: iedere handeling van actor A wordt immers mede gevormd door de oriëntatie op het handelen van actor B, en vice versa.³⁰ Bepaalde manieren van samenhandelen die systematisch herhaald worden in een bepaalde sociale context, noemen we **sociale praktijken**.

Samenhandelen en de sociale relaties en praktijken die daaruit voortkomen bezitten vier universele kenmerken. Het eerste kenmerk is de **zelfreferentialiteit**: sociale handelingen oriënteren zich bij samenhandelen per definitie altijd op andere sociale handelingen. Die sociale handelingen zijn de elementaire bouwstenen van sociale relaties. Een sociale relatie kan dus niet groeien puur op basis van wat actoren denken of voelen: het is pas wanneer het gedrag van een actor voor andere actoren observeerbaar wordt en ze zich daarop kunnen oriënteren, dat samenhandelen en sociale relaties tot stand kunnen komen. Stel dat twee nieuwe collega's die samen jarenlang een kantoor zullen gaan delen elkaar voor het eerst ontmoeten en de ene zegt ‘Goedemorgen!’, dan is de ‘Goedemorgen!’ van de andere als antwoord het begin van een nieuwe sociale relatie.

Ten tweede is samenhandelen **dynamisch**: het is iets wat zich in de tijd afspeelt en het is een proces. De collega's van hierboven begonnen als onbekenden voor elkaar, maar met de tijd kunnen ze vrienden worden. Dat betekent dat sociale relaties ook kunnen veranderen: ze zijn niet in marmer gebeiteld. Ten derde zijn sociale relaties en het samenhandelen **contingent**: de twee collega's kunnen vrienden worden, maar het is ook mogelijk dat ze een wederzijdse afkeer krijgen en elkaar zoveel mogelijk vermijden. Contingentie is een technische term die aangeeft dat iets noch helemaal chaotisch en totaal onvoorspelbaar is, noch helemaal gedetermineerd en perfect voorspelbaar. Sociale relaties zijn inderdaad altijd tot op zeker hoogte onvoorspelbaar, en tegelijkertijd is er ook veel dat juist wél

makkelijk te voorspellen is. Het open, niet volledig voorspelbare karakter van het sociale leven is een rechtstreeks gevolg van de *agency* van actoren: ze zijn geen voorgeprogrammeerde robots die een vast algoritme volgen maar maken daarentegen eigen keuzes om wel of niet op een bepaalde manier te reageren op hun omgeving. Anderzijds heeft die context wel degelijk aantoonbaar structurele invloeden op het gedrag en de keuzes van die actoren. Zo zullen de werkomstandigheden bijvoorbeeld een invloed hebben op het soort relatie dat de collega's gaan vormen. Het is dus én agency én structuur die de contingentie van het sociale leven bepalen. De maatschappelijke toekomst ligt daardoor noch helemaal vast, noch is die totaal arbitrair. De kwestie van agency versus structuur is een belangrijke kwestie waarop dit boek zeker nog zal terugkomen.

Sociaal handelen is per definitie maar mogelijk als actoren in staat zijn om het gedrag van andere actoren te observeren en te interpreteren, zodat ze er hun eigen handelen op kunnen afstemmen. Daaruit vloeit het laatste universele kenmerk van samenhandelen voort: het is een proces dat **reflexief gemonitord** wordt. Het Engelse *to monitor* houdt méér in dan enkel observeren: het houdt ook in dat er (bij)gestuurd wordt in functie van de observaties. Reflexief komt van het Latijnse *reflexus*, wat 'teruggekaatst' betekent. In deze context is sprake van reflexiviteit omdat een actor zijn eigen gedrag aanpast op basis van wat die zelf observeert en interpreteert, met andere woorden op basis van de eigen monitoring. Als de ene collega het gedrag van de andere maar nors en afstandelijk vindt (ook al is het niet zo bedoeld), dan zal dat een invloed hebben op de verdere interacties.

De maatschappij

De voormalige Britse eerste minister Margaret Thatcher beweerde ooit: *‘[T]here is no such thing as society. There are individual men and women and there are families.’*³¹ Ze deed die uitspraak tijdens een interview waarin ze uiting gaf aan haar neoliberale politieke overtuiging dat mensen hun verantwoordelijkheid te veel afschuiven op 'de maatschappij' of de overheid en te weinig hun eigen lot zelf in handen nemen. Wellicht was de uitspraak hyperbolisch bedoeld, want de maatschappij bestaat wel degelijk écht, al is die moeilijk grijpbaar. Mensen zijn in hun doen en laten voortdurend van andere mensen afhankelijk en dat creëert allerlei soorten afhankelijkheidsverhoudingen.³² Soms zijn die eenvoudig en voor de hand liggend, zoals de afhankelijkheid van een baby van de ouders. Maar daarnaast zijn er talrijke afhankelijkheidsverhoudingen die bijzonder complex en vaak onpersoonlijk zijn, bijvoorbeeld wanneer die ouders op het internet op zoek gaan naar informatie. Daar zit een heel complexe, door andere mensen geconstrueerde en beheerde machinerie van informatie- en communicatietechnologie (ICT) achter, en die andere mensen verblijven meestal niet om de hoek (vaak eerder aan de andere kant van

de wereld). Zulke afhankelijkheidsverhoudingen zijn er in vele soorten en maten in alle domeinen van het leven, gaande van het familieleven, het onderwijs en de arbeidsmarkt tot het recht, de politiek en ga zo maar door.

Sociologen spreken van **veralgemeende afhankelijkheid** omdat in onze samenleving letterlijk iedereen van anderen afhankelijk is. De meest algemene term voor een bepaald geheel van sociale afhankelijkheidsverbanden is een **sociaal verband**. Sociale verbanden kunnen op hun beurt in een groter **netwerk** van sociale verbanden geordend worden. En het geheel van al die afhankelijkheidsnetwerken samen (dus alle sociale relaties, verbanden en netwerken) noemen we de **maatschappij** of de **samenleving** (de twee termen worden in het Nederlands door elkaar gebruikt, al heeft de tweede term meer dan de eerste de connotatie dat het zou gaan om mensen die ergens gelokaliseerd samenleven). In het Engels bestaat er hiervoor maar één woord: *society*. En die is dus wel degelijk een harde realiteit.

De maatschappelijke realiteit speelt zich af in tijd en ruimte. Wat de tijdsdimensie betreft: samenhandelen en de sociale relaties die daaruit voortvloeien hebben een dynamisch karakter; het gaat om een geheel van sociale processen die zich doorheen de tijd afspelen. Dit impliceert dat 'de maatschappij' strikt genomen **momentaan** is: ze verandert voortdurend, van moment tot moment, milliseconde na milliseconde. Er worden namelijk voortdurend nieuwe berichten verzonden, nieuwe handelsrelaties beklonken, nieuwe koppels gevormd, nieuwe kinderen verwekt en geboren, akkoorden gesloten, enzovoort. In de praktijk negeren we echter het momentane karakter van het samenleven meestal en spreken we bijvoorbeeld over 'de naoorlogse samenleving' of 'de negentiende-eeuwse maatschappij'. Strikt genomen bestaat zoiets niet, want er waren in de periode waarnaar verwezen wordt voortdurend allerhande evoluties. Het gaat dus om heel schematiserend, vereenvoudigend taalgebruik (dat nogal eens belangrijke evoluties en tijdsverschillen dreigt te verhullen).

Wat de ruimtelijke dimensie betreft: als de maatschappij bestaat uit al het sociale, waar liggen dan haar grenzen? Heeft het dan eigenlijk wel zin om te spreken over bijvoorbeeld 'de Vlaamse' versus 'de Nederlandse samenleving'? We doen het voortdurend, en ook in de sociologie is er heel veel onderzoek dat zich richt op sociale fenomenen binnen bepaalde landsgrenzen: dat noemen we **methodologisch nationalisme**. Aan de ene kant is dat zinvol, want het verwijst naar sociaal betekenisvolle culturele, politieke en administratieve grenzen die een duidelijke impact hebben op ons leven. Er gelden niet alleen andere wetten in Vlaanderen en Nederland, maar er worden bijvoorbeeld ook andere films en televisieshows bekeken. Maar aan de andere kant stoppen de sociale afhankelijkheidsverhoudingen waaruit de samenleving bestaat allerminst bij de landsgrenzen. Streamingdiensten waarop tv-reeksen bekeken worden, zijn vaak globale spelers, net

als de eigenaars van digitale sociale netwerken. Wanneer we ‘de samenleving’ te veel bekijken in termen van nationale staten, dreigen we daarom veel en belangrijke sociale invloeden te missen.

De voorbeelden van digitale sociale netwerken maken duidelijk dat we vandaag de dag bij uitstek in een maatschappij leven die gekenmerkt wordt door wereldwijde afhankelijkheidsketens. Dat is meteen een eerste belangrijke maatschappijdiagnose waarop we later nog uitgebreid terugkomen: we leven in een **geglocaliseerde maatschappij**, dus in een wereldmaatschappij. De globalisering heeft nog bijzonder veel extra tractie gekregen als gevolg van de digitalisering van het sociale leven, maar kent al een veel langere geschiedenis. De globalisering is de uitkomst, zo zullen we verderop zien, van een proces dat al centraal stond in de theorieën van de grondleggers van de sociologie, namelijk de almaar verdergaande **arbeidsdeling** en **taakspecialisatie**: om te leren gaan we naar leraars, bij ziekte naar de dokter, voor juridische bijstand naar een advocaat, voor je mentale gezondheid naar een psychotherapeut, enzovoort. Arbeidsdeling is het proces waarbij werk wordt opgesplitst in verschillende deeltaken die door verschillende mensen of groepen worden uitgevoerd. Mensen worden geacht in hun leven een beroep te kiezen waarin zij idealiter een zekere professionele expertise ontwikkelen. Taakspecialisatie is het gevolg van arbeidsdeling: individuen of groepen leggen zich toe op één specifieke taak en doen niet meer het geheel van het werk. Naarmate de taakspecialisatie verder doorgedreven werd, zijn we dan ook van steeds meer verschillende actoren afhankelijk geworden. Wanneer we autopech hebben, kunnen we niet zomaar bij elke garagist terecht; we moeten naar iemand die in een specifiek automerk gespecialiseerd is. Voor bepaalde medische aandoeningen aan het hart volstaat niet meer om het even welke arts, maar moeten we een cardioloog zoeken. Bij een operatie in het ziekenhuis zorgt dan weer een gespecialiseerde anesthesist voor de verdoving, een hartchirurg (en niet de cardioloog) voert operaties uit aan het hart terwijl een neurochirurg nodig is voor ingrepen aan de hersenen. Enzovoort.

Die arbeidsdeling en taakspecialisatie zijn in grote mate ook op een overkoepelend maatschappelijk niveau doorgedreven: we delen onze maatschappij op in domeinen en gebieden die zich in een bepaald gedeelte van het maatschappelijke leven specialiseren: de sector van de gezondheidszorg is bezig met de gezondheid, het onderwijs zorgt voor de nodige opleidingen, in de politiek worden wetten gestemd en beleidsmaatregelen genomen, het recht moet nagaan of de wetten wel worden nageleefd, enzovoort. Die opdeling van de maatschappij duiden sociologen aan met de term **functionele differentiatie**. ‘Differentiëren’ is het maken van onderscheid (niet alles is hetzelfde), en de differentiatie gebeurt in termen van de gespecialiseerde functies die de maatschappelijke deelsystemen vervullen in het geheel van de maatschappij. Het volgende hoofdstuk gaat hier verder op in.

We leven dus in een geglocaliseerde én functioneel gedifferentieerde maatschappij, gekenmerkt door een hoge mate van arbeidsdeling en taakspecialisatie. De combinatie van én globalisatie én specialisatie heeft een grote impact op ons leven en welzijn. Heel wat taken waarvan wij in ons dagelijkse leven afhankelijk zijn, gebeuren aan de andere kant van de wereld. De meeste elektronica en ICT worden bijvoorbeeld niet in Europa geproduceerd maar in Azië; de websites die we raadplegen draaien op servers die op heel uiteenlopende plekken in de wereld opgesteld staan.³³

Het is daarom niet verwonderlijk dat de wereldmaatschappij waarin we leven voor heel wat mensen vaak overweldigend is: we zijn van zoveel zaken afhankelijk en we hebben er geen greep op. We kennen de meeste mensen van wie we afhankelijk zijn niet, laat staan dat we ons persoonlijk verbonden voelen met hen, of dat we er blindelings op kunnen vertrouwen dat al die anderen (blijven) doen wat wij denken dat ze zouden moeten doen. De geglocaliseerde, functioneel gedifferentieerde maatschappij zorgt zo voor een spanning tussen aan de ene kant het feit dat we in een wereldmaatschappij leven waarin we van allerlei anderen afhankelijk zijn die we van haar noch pluim kennen, en aan de andere kant de behoefte die heel wat mensen voelen aan lokale verbondenheid met bekenden of met mensen met wie ze zich kunnen identificeren. Die spanning zie je onder meer in de frictie tussen **kosmopolitisme** en **nationalisme**, waarbij het eerste begrip staat voor een houding waarbij men zich identificeert met de mensheid als geheel en het tweede voor een houding die zich eerder identificeert met een natie of een regio. Niet toevallig zie je die botsing vaak terugkeren in maatschappelijke en politieke debatten.

Eigen aan het sociologische perspectief is dat de maatschappij niet opgevat wordt als een populatie van mensen met hun kenmerken, maar als een samenhangend systeem van sociale verbanden, netwerken en afhankelijkheidsverhoudingen die niet te reduceren zijn tot de mensen die hen bevolken of andere samenstellende delen. Het geheel is meer dan de som van de delen: de technische uitdrukking daarvoor is dat de maatschappij emergente kenmerken heeft. **Emergentie** betekent dat er nieuwe eigenschappen, patronen of gedragingen ontstaan die niet te herleiden zijn tot de eigenschappen van de afzonderlijke onderdelen. Het denken in termen van de onderlinge afhankelijkheid van sociale netwerken en verbanden ligt niet voor de hand: in een maatschappij die sterk geïndividualiseerd is (zoals we in Hoofdstuk 2 zullen zien), is er een sterke neiging om te denken dat sociale fenomenen te reduceren vallen tot de optelsom van het gedrag van de individuen die in de samenleving rondlopen, en de onderlinge beïnvloeding van dat gedrag. Dat is echter een foute en misleidende voorstelling van zaken, want veel essentiële elementen uit het sociale leven gaan aan die mensen vooraf. Zo bestaat het rechtssysteem niet alleen uit rechters, advocaten en rechtzoekende mensen, maar ook uit de wetten, waarvan er vele al lang van kracht zijn. De economie bestaat niet alleen uit kopers en verkopers, maar

ook uit de infrastructuur die vaak al is opgebouwd vóór de geboorte van al die mensen, en de organisatie van de markten waarin gekocht en verkocht wordt. Het vermogen van goede sociologen om los te komen van een individu-gecentreerd denken en vanuit sociale relaties en verbanden te analyseren en te verklaren eerder dan vanuit de eigenschappen van individuele actoren, wordt vaak de **sociologische verbeeldingskracht** genoemd.³⁴ Die stelt de goede socioloog in staat om in de vaak heel persoonlijk klinkende verhalen de werking van omvattende maatschappelijke factoren te onderkennen.

Het gemeengoed: ‘the commons’

Een fundamenteel belangrijk sociologisch inzicht om de kwestie klimaatverandering aan te pakken, is het feit dat er geen specifieke instantie of groep van mensen aan het stuur zit van de functioneel gedifferentieerde wereldmaatschappij. Er is niet zoiets als een wereldregering die beslissingen kan nemen die voor de hele wereld gelden en die ervoor kan zorgen dat iedereen zich aan de wetten en afspraken van de wereldmaatschappij houdt. Hoe kunnen dan de nodige beslissingen genomen worden om de planeet leefbaar te houden?

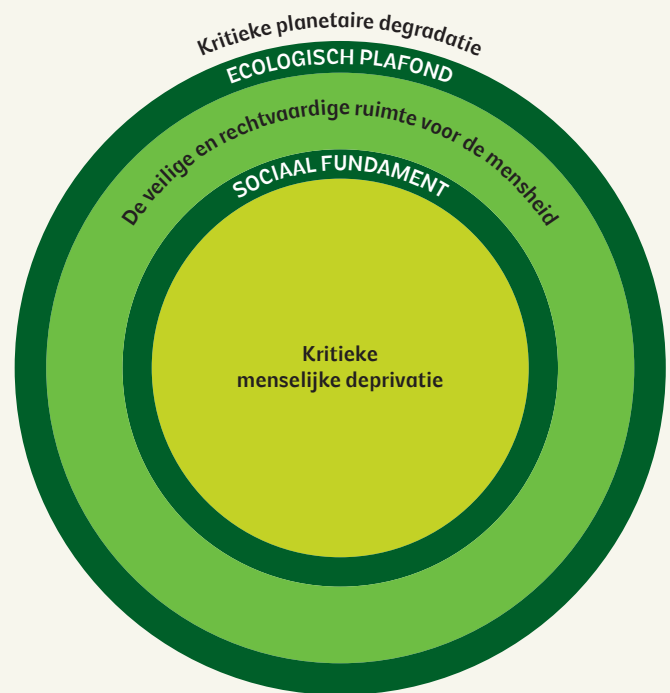
Het belangrijke sociale vraagstuk met betrekking tot de sturing in de richting van gemeenschappelijke belangen wordt vaak aangeduid met de uitdrukking ‘*the tragedy of the commons*’. Historisch verwijst ‘*the commons*’ naar de gedeelde graaslanden in prekapitalistisch Engeland: weilanden waar ieders vee op mocht grazen omdat ze van de gemeenschap waren en niet in privébezit. De tragedie met zulke gedeelde graaslanden, eigendom van niemand en van iedereen, is dat het risico op overbegrazing zeer groot is, zo argumenteerden onder andere de Britse econoom William Forster Lloyd in 1833 en de Amerikaanse ecooloog Garrett Hardin in 1968.³⁵ In hun eigenbelang zullen boeren namelijk de neiging hebben om hun vee zo veel mogelijk op de gemeenschappelijke weiden te laten grazen, wat die weilanden uiteindelijk zal uitputten. Door het nastreven van het eigenbelang is iedereen slechter af op het einde van de rit.

In de hedendaagse sociale wetenschappen verwijst ‘the commons’ meer algemeen naar het gemeengoed, en in de context van klimaatverandering verwijst het naar de gedeelde hulpbronnen waarvan wij als mensen allemaal afhankelijk zijn: lucht om in te ademen, water om te drinken, vruchtbare gronden en allerlei voedings- en energiebronnen. Kortom: een leefbaar klimaat. De ‘tragedie’ verwijst dan naar het risico dat, als mensen onbeperkt toegang hebben tot die gedeelde hulpbronnen zonder beperkende sociale structuren, die hulpbronnen uitgeput dreigen te geraken door overdreven gebruik.³⁶

Vroeger werd gedacht dat die tragedie maar op twee manieren te vermijden zou zijn: ofwel door alles te privatiseren zodat iedereen het eigen privébezit in het eigenbelang ‘als een goede huisvader’ zou beheren, ofwel door alles centraal te besturen, te monitoren en te controleren. Respectievelijk kapitalisme en communisme, als het ware. Onder andere het sociologisch onderzoek van Thomas Dietz et al. heeft echter aangetoond dat dit helemaal niet klopt en dat beide systemen eigenlijk suboptimaal werken, dat wil zeggen dat ze niet tot de best mogelijke uitkomsten leiden.³⁷ Ook historisch onderzoek naar het collectief beheer van gemene gronden door laatmiddeleeuwse boeren uit de Kempen liet dit zien.³⁸

De vraag naar een goed sociaal beheer van onze gemeenschappelijke hulpbronnen is uiteraard van cruciaal belang voor onze toekomst: hoe kunnen we onze gedeelde hulpbronnen op een effectieve en duurzame manier beheren om te vermijden dat ze opdrogen? Dat is exact wat bedoeld wordt met de vraag naar de *sustainability* van onze manier van samenleven. Een sociale praktijk is **duurzaam** als die voor onbepaalde tijd over de generaties heen toegepast kan worden zonder de nodige hulpbronnen voor komende generaties uit te putten. Elk beheer van de commons veronderstelt hoe dan ook een sociaal weefsel, en gelet op het feit dat de mens voor zijn leven en overleven sowieso afhankelijk is van dat sociaal weefsel, behoort dat sociale weefsel zelf dus ook tot die commons: het levensbelangrijke gemeengoed. Het gaat bij de commons dus niet alleen om de beschikbaarheid en kwaliteit van natuurlijke hulpbronnen als lucht en water, maar evenzeer om de beschikbaarheid en kwaliteit van het sociale weefsel. In de context van een discussie over zin en onzin van het bruto binnenlands product als maatstaf voor economische welvaart, maakte econome Kate Raworth een gelijkaardig punt: de mens kan maar gedijen als aan een aantal sociale voorwaarden voldaan is (o.a. dat de economie voldoende inkomen genereert zodat mensen aan hun basisbehoeften kunnen voldoen), maar anderzijds mogen economie en maatschappij niet op een zodanige manier functioneren dat ze aan ‘*overshooting*’ doen waardoor ze het ecologische plafond doorboren. Overshooting wil zeggen dat de economie op een zodanige manier evolueert dat natuurlijke hulpbronnen als een leefbaar klimaat, goede luchtkwaliteit en drinkbaar water voor de toekomst ondergraven worden. In dat geval wordt de ecologische **draagkracht** overschreden. De commons omvatten dus zowel een sociaal fundament als een ecologisch plafond. Raworth stelde dit grafisch voor in een figuur die de vorm van een donut heeft. Vandaar noemde ze haar benadering die van de ‘donuteconomie’³⁹ (Figuur 1.1).

Figuur 1.1.
Voorstelling van de donuteconomie.

Het sociale weefsel is tegelijk een deel van de commons en een noodzakelijke voorwaarde voor een duurzaam beheer van de natuurlijke hulpbronnen. Waarover het dan onder meer heel concreet gaat, wordt bij wijze van voorbeeld duidelijk gemaakt in een klassieke studie die ook later sociologisch onderzoek over deze kwestie heeft geïnspireerd. De studie keek naar de visserij in de Amerikaanse staat Maine.⁴⁰ Overbevissing staat in de literatuur namelijk bekend als een schoolvoorbeeld van overschrijding van ecologische draagkracht en de tragedy of the commons.⁴¹

In Maine waren er twee vissersverenigingen: één voor de vissers op kabeljauwachtigen en een andere voor de kreeftenvangst. Over de jaren heen ontstond er bij de kabeljauwvissers een duidelijk probleem van overbevissing: jaar na jaar ging de visvangst achteruit. De kreeftenvissers hadden dit probleem helemaal niet: zij konden jaar na jaar uitpakken met een steeds rijkere vangst. Uit het sociologisch onderzoek hierover bleek dat de kabeljauwvereniging heel strak en rigide, centraal top-down georganiseerd was: er waren heel veel expliciete regels over van alles en nog wat, maar er was weinig overleg. De vele regels hadden nauwelijks draagvlak bij de vissers en die laptten er dan ook zoveel als ze konden hun laars aan. De kreeftenvangst in Maine werd daarentegen gereguleerd via formeel

en vooral informeel overleg tussen de kreeftenvangers. De regels groeiden bottom-up, waren flexibel – en evolueerden dus met hun tijd mee – en hadden een groot draagvlak. De kreeftenvangers spraken elkaar dus aan op de naleving ervan: kreeftenvangers die over de schreef gingen, werden formeel maar vooral ook informeel gesanctioneerd.⁴²

Gelijkaardige sociologische factoren blijken een rol te spelen in de verklaring waarom het de wereldgemeenschap wél gelukt is om de uitstoot van ozonafbrekende stoffen (onder meer cfk's) aan banden te leggen, maar niet de uitstoot van koolstofdioxide en andere broeikasgassen. Of waarom men er wel in geslaagd is om via internationale afspraken de Rijn te laten evolueren van een van de meest vervuilde rivieren naar een van de schoonste internationale rivieren van Europa, terwijl dat op andere plaatsen niet lukte.⁴³ De kwestie raakt aan alle drie de basisvragen van de sociologie.

Hoe kunnen we onze gedeelde hulpbronnen op een effectieve en duurzame manier beheeren om te vermijden dat ze opdrogen? Dat raakt in de eerste plaats aan het **sociale-orde-vraagstuk**: Samenleven, hoe gaat dat in zijn werk? Wat zijn de mechanismen die daarbij een rol spelen? Onderzoek liet zien dat **sociale instituties** van cruciaal belang zijn om het gemeengoed (dus onze gedeelde hulpbronnen) op een duurzame manier te kunnen beheeren. Instituties zijn, kort gezegd, manieren om bepaalde activiteiten collectief te organiseren; het zijn georganiseerde en gevestigde sociale praktijken die doorheen de tijd geëvolueerd zijn en (altijd tijdelijk) een min of meer vaste en voorspelbare vorm hebben gekregen. Dat proces waarbij bepaalde sociale praktijken geleidelijk tamelijk stabiele vorm krijgen, noemen we het proces van **institutionalisering**.

Onderzoek naar een duurzaam beheer van de commons liet zien dat eendimensionaal hiërarchisch georganiseerde instituties niet goed werken. Wat nodig is, is institutionele variëteit en flexibiliteit. Er bestaat geen *one-size-fits-all*-oplossing: er is geen universeel model dat voor alle commons werkt en blijft werken. Lokale contexten en specifieke kenmerken van hulpbronnen vereisen altijd maatwerk. Een effectieve aanpak combineert lokale kennis en betrokkenheid met bredere institutionele ondersteuning. Instituties moeten zich ook kunnen aanpassen aan veranderende omstandigheden. Een succesvol beheer van gemeengoed vereist een gelaagde combinatie van regels, monitoring, sancties, conflictresolutie en participatie van gebruikers. De conclusies uit het wetenschappelijk onderzoek laten geen ruimte voor een simplistische aanpak: *'Institutional arrangements must be complex, redundant, and nested in many layers. Simple strategies for governing the world's resources (...) that eliminate apparent redundancies in the name of efficiency have been tried and have failed'*.⁴⁴ Een simpele, rechtlijnige aanpak kan efficiënter en aantrekkelijk lijken, maar steeds weer blijkt in de complexe praktijk dat het zo niet werkt.

Dat brengt ons meteen bij de tweede basisvraag van de sociologie, die van de **maatschappijdiagnose**: in wat voor maatschappij leven wij? Max Weber (1864–1920), een van de grondleggers van de sociologie, was hierover heel duidelijk: we leven in een maatschappij die heel sterk gedomineerd wordt door efficiëntiedenken. Onze maatschappij is zo doordrongen van efficiëntiedenken, dat ‘efficiënter’ in onze cultuur haast gelijkstaat aan ‘beter’. Efficiënter wil zeggen dat het minder moeite kost om je doel te bereiken, dus waarom zou je voor een aanpak kiezen die meer middelen vergt? In onze moderne maatschappij is dit soort redenering almaar dominanter geworden en is ons sociaal handelen heel sterk in het teken komen te staan van doelrationaliteit (*Zweckrationalität* in het Duits), aldus Max Weber: het via berekening en planning bewust streven naar een zo efficiënt mogelijk inzetten van middelen om een vooropgesteld doel te bereiken.⁴⁵ Maar de focus op efficiëntie kan zodanig ver gaan dat het een doel op zich dreigt te worden en men uit het oog verliest met welk doel men steeds hogere efficiëntie nastreeft.

Dat is volgens sociologisch onderzoek een van de redenen waarom onze maatschappij niet de ideale context schept voor een duurzaam beheer van onze commons: in de naam van efficiëntie worden er lagen en regelingen geschrapt die overbodig en dus inefficiënt lijken. Maar redundantie en meerlagigheid bleken juist nodig voor een duurzaam beheer van onze gemeenschappelijke hulpbronnen.⁴⁶ Wat op het eerste gezicht efficiënter leek, kan dus later totaal ineffectief worden. Doorgedreven efficiëntiedenken ligt ook aan de basis van een ander, reeds genoemd kenmerk van onze hedendaagse maatschappij: we zijn een geglobaliseerde maatschappij geworden met mondiale afhankelijkheidskettingen. De technologie die wij hier (vaak letterlijk) in onze handen hebben, wordt ontworpen door mensen die zowat overal in de wereld aan de slag kunnen zijn, gemaakt met materialen die ver van hier opgegraven worden, in fabrieken aan de andere kant van de wereld in elkaar gestoken en draaiend op software die beheerd wordt vanuit weer andere regio's. Zoals gezegd: er bestaat niet zoiets als een wereldregering die de geglobaliseerde wereld vanuit een centrale cockpit bestuurt. Globalisatie, zo zullen we verderop in het boek zien, kan begrepen worden als een gevolg van efficiëntiedenken.

Mét gevolgen voor het leefmilieu, dus voor de commons. En die gevolgen laten zich voelen zonder zich iets aan te trekken van sociale instituties zoals natiestaten. Ook op dat vlak is onze huidige maatschappij politiek niet optimaal georganiseerd om de leefbaarheid van de aarde aan te pakken: de uitdaging is grenzeloos mondiaal, maar de aanpak verloopt via akkoorden tussen natiestaten, die zich vaak in de eerste plaats door hun nationale eigenbelang laten leiden. Ook hier is er dus nood aan meerlagigheid en informeel overleg (bv. aan een Global Assembly, een overleg met burgers en ngo's over de klimaataanpak, naast de officiële klimaatconferenties (Conferences of the Parties of COP's), die via de multilaterale logica met vertegenwoordigers van natiestaten georganiseerd worden).⁴⁷

Instituties en hun maatschappelijke context hebben een grote impact op het gedrag van individuen, wat ons bij de derde basisvraag van de sociologie brengt: de impact van het maatschappelijke op het individuele. Zoals eerder uitgelegd vatten sociologen het gedrag van individuen op als een samenspel van agency en structuur. Dat mensen als actoren be-giftigd zijn met agency, geeft aan dat zij niet louter passieve producten van hun omgeving zijn, maar ook actief mee vorm geven aan hun leven en hun omgeving. Aan de andere kant kunnen ze dat niet in het luchtledige: ze doen dat binnen een bepaalde context, die vaak als structuur wordt aangeduid. Het gaat dan om zaken als de verwachtingen waarmee men in een bepaalde cultuur geconfronteerd wordt, regels die men geacht wordt te volgen, bestaande economische ongelijkheden en de sociale klasse waarin men geboren wordt. Het gaat telkens om de context waarin mensen en groepen zich bewegen en die op voorhand een bepaalde, min of meer vaste vorm heeft. Verschillende sociologische tradities en theoretische stromingen benadrukken andere aspecten van die context, maar telkens gaat het om collectieve zaken die er al zijn vooraleer een individu zich daarin begeeft. Emile Durkheim (1858–1917), een van de belangrijke grondleggers van de sociologie, noemde dat ‘sociale feiten’.

De kwestie van de invloed van het maatschappelijke op het individuele is heel belangrijk in de klimaatkwestie. Iemand kan ervan overtuigd zijn dat het veel beter zou zijn om met de fiets of het openbaar vervoer naar het werk te gaan, maar onze maatschappij en onze infrastructuur werden in de loop van de twintigste eeuw sterk op automobilit-eit gericht: de verwachting dat gezinnen over een auto zouden beschikken werd heel algemeen. In Vlaanderen zie je dat heel duidelijk in de typische lintbebouwing die er alomtegenwoordig is op het platteland: de wegen werden aangelegd om heel efficiënt en snel met ‘koning auto’ overal te kunnen komen, terwijl dit het net moeilijker maakte om efficiënt openbaar vervoer te organiseren (doordat mensen heel languit verspreid wonen in plaats van sterk geconcentreerd in dorpskernen, zoals op het Nederlandse platteland veel gebruikelijker is). Ook afstanden met de fiets om bijvoorbeeld naar de bakker en de plaatselijke supermarkt te gaan, zijn daardoor groter en dus lastiger af te leggen.⁴⁸ Vele mensen wonen buiten hun wil ver van hun werkplaats en kunnen daarbij maar op een schraal aanbod van openbaar vervoer rekenen. Zeker als zij ook nog eens in nachtshif-ten werken (wat voor mensen zonder diploma hoger onderwijs vaker het geval is), dan wordt woon-werkverkeer anders dan met de auto een haast onmogelijke opdracht. Voor mensen die (al dan niet buiten hun wil om) in de stad dicht bij hun werk wonen, is dat veel gemakkelijker. Klimaatbeleid kan nooit tot gunstige resultaten leiden als met dit soort sociaal-structurele invloeden geen rekening wordt gehouden. Een loutere focus op individuele gedragsverandering zonder aanpassing van de sociale structuren zal niet tot een oplossing van de klimaatkwestie leiden.⁴⁹

Kortom: de aanpak van de klimaatkwestie, en dus de zorg voor de commons, vergt antwoorden op de drie basisvragen van de sociologie, dus een grondig inzicht in hoe de maatschappij werkt en wat de mechanismen en processen zijn die onze manieren van samenleven bepalen, wat de typerende kenmerken zijn van onze maatschappij, en hoe die ons individueel gedrag beïnvloeden.

SOCIOLOGIE ALS WETENSCHAP

Over vele aspecten van de sociologische basisvragen hebben Jan en alleman wellicht een mening, maar de sociologie als academische discipline heeft de ambitie en de pretentie om wetenschap te zijn. Dat wil zeggen dat de antwoorden die sociologen formuleren aanspraak maken om op de een of de andere manier kwaliteiten te hebben die ontbreken bij de meningen van Jan met de pet: dat ze meer waarheid bevatten en dat ze zaken aan het licht brengen waarvan men zich eerder niet bewust was. Waar zijn die ambitie en pretentie op gebaseerd?

De vraag waar de waarheidsclaims van wetenschap op gebaseerd zijn, is een belangrijke filosofische kwestie waar we hier niet diep op in gaan. Een fundamentele tak in de filosofie is de **epistemologie** (of kennisleer), die de aard, oorsprong en grenzen van kennis in het algemeen onderzoekt. De **wetenschapsfilosofie** onderzoekt dat meer specifiek met betrekking tot het wetenschapsbedrijf en omvat naast algemene epistemologische vragen onder meer ook de sociale aspecten van wetenschappelijk onderzoek en methodologische kwesties. Wat die sociale aspecten betreft: er bestaat ook wetenschapssociologie die onderzoekt hoe wetenschap door mensen gemaakt en dus sociaal geconstrueerd wordt.

Net als elke andere discipline gebruikt de sociologie twee basisingrediënten om aan wetenschap te doen: theorie en methoden. Onder **theorie** verstaan we een stelsel van uitspraken over de werkelijkheid die onderling samenhangen. Die uitspraken zijn op hun beurt opgebouwd uit concepten of begrippen (zoals de eerder geïntroduceerde begrippen agency and structuur, of het concept van functionele differentiatie). Wetenschappelijke methoden zijn manieren om de theorie te confronteren met de **empirie**, dat wil zeggen de ervaring en de waarneming van de werkelijkheid. Wetenschappelijke methoden confronteren theoretische concepten en uitspraken met de werkelijkheid door aan empirisch onderzoek te doen: laat de werkelijkheid ook echt zien wat in de theorie beweerd wordt?

Een wetenschapsfilosofische traditie die een grote invloed heeft gehad op de sociologie (en andere sociale wetenschappen) is het **positivisme**. Deze stroming is gebaseerd op het

model van de natuurwetenschappen: ware kennis is gebaseerd op een combinatie van empirische observatie (wat we kunnen zien, meten en tellen) en logische redeneringen, op basis waarvan we een theorie kunnen formuleren. Die theorie geeft dan op zijn beurt aanleiding tot voorspellingen over wat we empirisch kunnen observeren in de werkelijkheid. Als de voorspellingen fout blijken, schort er blijkbaar iets aan de theorie, en alleen theorieën die vertaald kunnen worden in empirisch toetsbare verwachtingen kunnen we wetenschappelijk noemen. Uit de combinatie van empirisch getoetste theorieën kunnen dan algemene wetten worden afgeleid, aldus de positivistische traditie. Auguste Comte (1798–1857), de Fransman die het woord ‘sociologie’ rond 1838 introduceerde, wordt wel eens de vader van het positivisme genoemd en was een groot pleitbezorger van de positivistische benadering om de maatschappij te bestuderen. Hij omschreef de sociologie dan ook als ‘sociale fysica’ (*la physique sociale*).

Vele eeuwen vroeger was de Arabische geleerde Ibn Khaldūn (1332–1406) voor zover bekend de eerste die pleitte voor een nieuwe academische discipline die de samenleving met wetenschappelijke methoden zou bestuderen. Hij nam nog niet het woord sociologie in de mond, wel ‘de wetenschap van menselijke sociale organisatie’ (*‘ilm al-‘umrān al-basharī* in het Arabisch) en ‘de wetenschap van de menselijke samenleving’ (*‘ilm al-ijtimā’ al-insānī*). Hij presenteerde zijn basisideeën over die nieuw op te richten wetenschap als inleiding bij een uitgebreide historische studie over Arabieren en Berbers. Het werk van Khaldūn was bekend bij heel wat negentiende-eeuwse geleerden, meestal via Franse vertalingen. Er zijn een aantal aanwijzingen dat Comte het veel oudere werk van Khaldūn kende, maar zeker is het niet. Feit is wel dat Comte en Khaldūn een aantal gemeenschappelijke uitgangspunten hadden: (1) de menselijke natuur is overal dezelfde, maar de omgeving waarin mensen leven maakt dat ze zich verschillend gedragen; (2) de maatschappijen waarin die mensen leven, zijn verschillend en evolueren doorheen de tijd; (3) er is een nieuw op te richten wetenschap nodig om dat te bestuderen; en (4) daarvoor moeten historisch-wetenschappelijke methoden worden gebruikt. Elke goede sociologie is historische sociologie; dat geldt sindsdien nog steeds.

Theorie in soorten en maten

Wetenschappelijke theorieën moeten empirisch getoetst worden, maar toch is het niet zo dat alle wetenschappelijke theorieën rechtstreeks toetsbaar zijn. Net als elke wetenschap, of het nu gaat om natuurwetenschappen of menswetenschappen, maakt sociologie gebruik van fundamentele **theoretische kaders**. In de sociologie worden die kaders vaak aangeduid met de Engelstalige benaming **Grand Theory** (met hoofdletters).

Om observaties te kunnen beschrijven, zijn er om te beginnen basisconcepten nodig die onderling verband houden. In die zin bestaat er niet zoiets als een ‘naakte observatie’, los van de begrippen die gebruikt worden om zaken in de werkelijkheid van elkaar te onderscheiden. Om zoiets als de temperatuur te observeren, kan je gebruikmaken van eenvoudige concepten als het subjectieve ‘warm’ versus ‘koud’, of je kan gebruikmaken van meer geavanceerde, objectieve methoden zoals de thermometer en de temperatuur beschrijven in aantal graden Celsius. Maar zonder concepten is het onmogelijk observaties te communiceren. In die zin kan geen enkele wetenschap van start gaan zonder basisconcepten.

Theoretische kaders gaan echter nog vele stappen verder: ze brengen een complex geheel van concepten met elkaar in verband om zo een breed scala aan verschillende fenomenen op een heel algemene en abstracte manier te beschrijven en te verklaren. Zo bestaat er in de natuurkunde het standaardmodel van de deeltjesfysica of de algemene relativiteitstheorie van Einstein: het algemene model is niet rechtstreeks in zijn geheel empirisch toetsbaar, wel afleidingen en onderdelen ervan. Hetzelfde geldt voor de Grand Theory of de sociologisch-theoretische kaders die later in dit boek besproken zullen worden.

Theoretische kaders geven typisch heel algemene en vaak ook abstracte antwoorden op de drie basisvragen van de sociologie. Hedendaagse theoretische kaders en stromingen borduren ook vandaag de dag nog verder voort op de inzichten van een aantal bekende grondleggers van de sociologie. Daarvan bespreekt Hoofdstuk 3 er vier, in volgorde van geboortjaar: Karl Marx (1818–1883), Emile Durkheim (1858–1917), Max Weber (1864–1920), en William Edward Burghardt (WEB) Du Bois (1868–1963). De eerste drie zijn Europeanen en maakten in de loop van de tweede helft van de twintigste eeuw al volop deel uit van de canon van ‘klassieke sociologische perspectieven’. Du Bois, een Amerikaan, is er recenter aan toegevoegd om belangrijke gaten op te vullen die de perspectieven van de drie oudere mannen lieten vallen.⁵⁰ We onderzoeken in het derde hoofdstuk wat we op basis van hun denkbild kunnen leren over de klimaatkwesitie. Daarvóór bespreekt het volgende hoofdstuk sociologische Grand Theory over modernisering aan de hand van de groei van de wereldbevolking: theorie over modernisering komt bij elk van de vier genoemde grondleggers elk op hun eigen manier terug. De sociologie is als discipline dan ook sterk verbonden met modernisering.

Grand Theory is heel algemeen en abstract van aard en niet rechtstreek empirisch toetsbaar: je kan niet zomaar nagaan of een theoretisch perspectief in zijn geheel juist is of fout. Vruchtbare wetenschappelijke perspectieven laten echter toe om er meer specifieke en concrete theorieën uit af te leiden die dan wél toetsbaar zijn. In de sociologie noemen we dat (meestal in het Engels, in navolging van de Amerikaanse socioloog Robert K.

Merton) ‘*middle range theories*’: een theorie op middenniveau, tussen heel algemene en abstracte Grand Theory aan de ene kant en specifieke en concrete empirische observaties aan de andere. Het gaat hier dus om theoretische uitspraken die wel degelijk op hun waarheidsgehalte getoetst kunnen worden met wetenschappelijke methoden.

Zowel Grand Theory als theorieën op middenniveau zijn **deductief** van aard: je kan uit hun algemene uitspraken meer specifieke verwachtingen over de werkelijkheid afleiden en die dan empirisch toetsen. Bijvoorbeeld kan je uit de algemene theorie ‘dat méér controle leidt tot minder overtredingen van regels’ de verwachting afleiden dat op een school met veel toezicht leerlingen minder zullen spijbelen dan op een school met weinig toezicht. We bewegen daarbij dus van het algemene en het abstracte naar het specifieke en concrete. Wanneer empirische waarnemingen niet stroken met de hypothesen (dus verwachtingen) die uit de theorie werden afgeleid, kan dat aanleiding geven tot het aanpassen van de theorie (aangenomen dat de waarnemingen klopten). Net zo vaak gebeurt in de wetenschap echter het omgekeerde en geven concrete en specifieke observaties aanleiding tot het maken van abstractie en veralgemening. Zo kan het zijn dat iemand al herhaaldelijk heeft vastgesteld dat bewoners van wijken met veel groen zich vaker gelukkig voelen, en daaruit concludeert dat meer groen in de wijk bijdraagt aan een geluksgevoel. Dat soort theorievorming noemen we **inductief**. Een inductieve manier om aan theorievorming te doen staat bekend onder de benaming ‘*grounded theory*’⁵¹, waarbij begrippen gevormd worden en algemene uitspraken afgeleid worden uit specifieke empirische observaties. In de praktijk van het wetenschapsbedrijf wordt verder ook nog vaak gebruikgemaakt van **abductie** om hypothesen te vormen. Abductie is een vorm van redeneren waarbij men voor een bepaalde waarneming een plausibele verklaring probeert te vinden, en die verklaringen worden dan typisch gezocht in reeds bestaande theorieën. Om te toetsen of de gegeven theoretische verklaring inderdaad correct is, kunnen uit die verklaring vervolgens deductief nieuwe verwachtingen (dus hypothesen) afgeleid worden die op hun beurt getoetst kunnen worden, en die opnieuw aanleiding kunnen geven tot het bijstellen van de theorie.

Methoden

In welke mate weerspiegelt een bepaalde theorie de werkelijkheid? Om dat na te gaan, maken wetenschappers empirische observaties. Maar wanneer kunnen we die observaties wetenschappelijk noemen? Wetenschappelijke kennisopbouw onderscheidt zich in de positivistische traditie van andere vormen van kennisverwerving doordat ze voortdurend en systematisch op zoek is naar manieren om kennis op te leveren die zo geldig en betrouwbaar mogelijk is. Dat is wat met **wetenschappelijke methoden** bedoeld wordt:

systematische manieren om geldige en betrouwbare kennis te verwerven. **Methodologie** is dan de studie en theorie van dergelijke methoden. Van **geldigheid** of **validiteit** spreken we als de kennis juist is, inhoudelijk klopt, aansluit bij de werkelijkheid en er dus niet systematisch naast zit. **Betrouwbaarheid** verwijst naar de consistentie over tijd en ruimte: worden de inzichten herhaaldelijk door de feiten bevestigd (en zijn ze dus repliceerbaar), of zijn ze eerder afhankelijk van toevallige omstandigheden? In de onderzoeksmethodologie verwijst validiteit naar de mate waarin een meetinstrument daadwerkelijk meet wat het beoogt te meten, terwijl betrouwbaarheid de consistentie van de resultaten van een meting of onderzoek aangeeft, dus of bij herhaling dezelfde resultaten zouden worden verkregen. Een valide onderzoek meet het juiste fenomeen, terwijl een betrouwbaar onderzoek consistent en nauwkeurig is en vrij van willekeurige fouten.

Ondertussen hebben sociologen geleerd dat de positivistische kijk op wetenschappelijke kwaliteit, naar het voorbeeld van de natuurwetenschappen, niet altijd helemaal goed werkt voor hun vakgebied. Sociologen hebben doorheen de tijd verschillende epistemologische posities ingenomen, en dat heeft geleid tot fundamentele discussies over wat als ‘goede’ of ‘geldige’ kennis geldt. Duidelijk is wel dat veel sociologische kennis inherent contextgebonden is: wat waar is in één samenleving of tijdperk, is dat niet noodzakelijk in een andere context. Hoewel er wel degelijk een aantal algemene sociologische mechanismen bestaan, is er niet zoiets als ‘de universeel geldige sociologische wetten van het samenleven’ die ons in staat zouden stellen om de verdere loop van de maatschappelijke geschiedenis te voorspellen. Betrouwbaarheid in de zin van herhaalbaarheid, consistentie en replicatie is dus niet altijd mogelijk of wenselijk, omdat iets wat in de ene context volgens een bepaald patroon verloopt, in een andere context helemaal anders kan gaan. Een maatregel die in het ene land tot verhoogd fietsgebruik zou leiden, doet dat niet noodzakelijk in een ander land.

Hoe samenlevingen functioneren, wat hun belangrijkste kenmerken zijn, en hoe dat het leven van individuen beïnvloedt (om de drie basisvragen van de sociologie te herformuleren): het zijn allemaal zaken die doorheen de tijd en van plaats tot plaats verschillen. Sociologie is dus inherent een **historische wetenschap**; de studie van de specifieke historische context is cruciaal om te begrijpen wat er gebeurt. Dat impliceert dat laboratoriumexperimenten een veeleer kleine rol spelen in de sociologie, omdat die juist abstractie maken van die context (door alle proefpersonen in dezelfde context te plaatsen). Laboratoriumexperimenten kunnen een zeer grote **interne validiteit** bereiken: om na te gaan of een bepaalde behandeling een bepaald resultaat kan veroorzaken (dus om de oorzakelijkheid of **causaliteit** vast te stellen) zijn er weinig tot geen methoden zo effectief als experimenten. De geldigheid van het verworven inzicht is *in die welbepaalde context* daarom zeer groot (vandaar ‘interne’ geldigheid). Maar de **externe validiteit** is

betwistbaar: kunnen we wat in het laboratorium werd vastgesteld wel veralgemenen naar de rest van de wereld daarbuiten? Overigens is het belang van die laatste vraag in de psychologie lang schromelijk onderschat geweest en werden de resultaten die in laboratoria vastgesteld werden bij experimenten met studenten te gemakkelijk veralgemeend. Ten onrechte, zo bleek – een baanbrekend artikel hierover droeg als titel ‘The Weirdest People in the World’.⁵² Hoe goed opgezet een experiment ook is, de causale conclusies blijven beperkt tot de onderzochte context zolang de externe validiteit niet is aangetoond.⁵³ Ook emoties (die bij uitstek tot het materieel object van de psychologie behoren) zijn heel sterk cultureel bepaald en gekleurd en dus contextgebonden in plaats van universeel.⁵⁴ Het feit dat sociologen doordrongen zijn van het inherent contextgebonden en dus historisch veranderlijke karakter van sociale fenomenen, is wellicht een deel van de verklaring waarom relatief weinigen onder hen geneigd zijn om hun theorieën in formeel-mathematische modellen te vertalen, veel minder vaak dan hun collega’s uit de economische wetenschappen bijvoorbeeld, al bestaat er ook in de sociologie een tak die zich juist wél richt op het formeel-mathematisch modelleren van sociale processen en mechanismen.⁵⁵

In de sociologische onderzoeksmethoden speelt wiskunde een veel grotere rol dan in de sociologische theorie doordat er veel gebruikgemaakt wordt van statistiek. Wat onderzoeksmethoden betreft, wordt in de sociologie typisch het onderscheid gemaakt tussen kwantitatief en kwalitatief onderzoek. **Kwantitatief onderzoek** maakt gebruik van cijfers, is gericht op gestandaardiseerde dataverzameling via surveys (enquêtes met behulp van een gestandaardiseerde vragenlijst) of andere bronnen die in kwantificeerbare variabelen kunnen worden omgezet om er met gebruikmaking van statistische modellen hypothesen mee te toetsen. Wie gaat er bijvoorbeeld dagelijks met de fiets naar het werk en wie met de auto, en hoe hangt deze variabele samen met andere variabelen zoals geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en de sector waarin men tewerkgesteld is, en of een werknemer gratis gebruik kan maken van een auto van de zaak? **Kwalitatief onderzoek** is niet gericht op het samenvatten van het sociale leven in cijfers maar eerder op het inzicht in de diepte, op het begrijpen van de motieven van groepen en organisaties om zus of zo te handelen. Daarbij worden gegevens verzameld via methoden als participerende observatie, diepte-interviews of discoursanalyse van gesproken of geschreven bronnen, zonder dat die data in cijfers worden omgezet. Waarom kiezen ouders ervoor om hun kinderen met de auto naar de school te brengen in plaats van hen te laten fietsen? Wat zijn hun motieven en eventuele angsten, en hoe zouden die kunnen worden weggewerkt? Hoe kijken de kinderen daar zelf naar en wat voor discussies worden er tussen ouders, hun kinderen en de school gevoerd?

Wereldverbeteraars?

De drie basisvragen van de sociologie zijn fundamenteel wetenschappelijk in de zin dat ze gedreven worden door een wil om te begrijpen. Op zich hoeft dat niet te betekenen dat die wil om kennis en inzicht te verwerven gemotiveerd wordt door een sociaal engagement om de wereld te verbeteren. Als sociologische kennis geldig en betrouwbaar is, zou een misdaadorganisatie er bij wijze van spreken evenveel baat bij moeten hebben om haar doelen te bereiken als een menslievende vereniging. In die zin streeft de sociologie als wetenschap naar kennis die waarde vrij is en niet politiek gekleurd, maar juist zo neutraal en objectief mogelijk is.

In de praktijk worden heel wat sociologen juist wel gedreven door sociaal engagement en hopen zij met hun inzichten bij te dragen aan een betere wereld. Zo motiveert de vaststelling dat er ook in heel welvarende landen veel mensen in grote armoede leven veel sociologen tot het mee zoeken naar sociaal beleid dat hieraan zou kunnen verhelpen. Maar de meningen over wat goed en slecht is, zijn verdeeld: niet iedereen is het eens over de vraag in welke mate een overheid belastinggeld mag uitgeven aan beleid om ongelijkheid te verkleinen. Dat zijn politiek gekleurde kwesties.

Waar de sociologie als wetenschap naar streeft, is dat de wetenschappelijke onderzoeksmethoden waarden vrij zijn. Dat wil zeggen dat de toepassing van sociologische onderzoeksmethoden tot dezelfde conclusies zou moeten leiden, wat de persoonlijke mening of politieke kleur van de onderzoekers ook is. Max Weber schreef in dit verband over het essentiële onderscheid tussen feiten en waarden: het is voor de socioloog cruciaal om altijd het onderscheid te maken ‘tussen *het constateren van empirische feiten* (inclusief het door hem geconstateerde “evaluerende” gedrag van de mens die hij empirisch bestudeert) en *zijn eigen praktische waarde bepalingen*’.⁵⁶ Van feiten kan in principe worden nagegaan of ze waar of niet waar zijn (al is dat in de praktijk vaak moeilijk); voor waarden geldt dit niet. Gegeven een bepaalde onderzoeksvraag, moet de onderzoeksmethode tot zo geldig en betrouwbaar mogelijke conclusies leiden die losstaan van de vraag of de onderzoeker die conclusies wenselijk vindt. Waar de overtuigingen van de onderzoeker wél een rol mogen spelen is bij de keuze van de thema’s en onderzoeksvragen waaraan al dan niet prioriteit wordt gegeven, en hoe men vervolgens met de opgedane kennis al dan niet aan de slag gaat, bijvoorbeeld in het kader van een sociaal beleid.

Geïnspireerd door het positivisme van Auguste Comte, argumenteerde Emile Durkheim dat de sociologie sociale feiten zou moeten bestuderen als externe objecten, naar het voorbeeld van de natuurwetenschappen: ‘De eerste en meest fundamentele regel’, zo schreef hij, ‘is *de sociale feiten te beschouwen als dingen*’.⁵⁷ Ondertussen is het wel duidelijk dat sociologie in die strikte zin van het woord niet ‘objectief’ kan zijn: we kunnen de

maatschappij niet van buitenaf observeren; we zijn er een deel van. Ook sociologische uitspraken zijn een maatschappelijk fenomeen; sociologie komt net als elke andere wetenschap tot stand via samenhandelen. Vandaar is het correcter om de vereiste dat sociologie als wetenschap objectief moet zijn te vervangen door de vereiste van **intersubjectiviteit**: gegeven een bepaalde onderzoeksvraag, zouden de conclusies op basis van een wetenschappelijke methode niet afhankelijk mogen zijn van één subject maar door meerdere personen bevestigd moeten worden. De vereiste van intersubjectiviteit verwijst dus naar het idee dat wetenschappelijke kennis gedeeld, controleerbaar en reproduceerbaar moet zijn door meerdere waarnemers of onderzoekers. Robert Merton vatte dit samen in de CUDOS-normen voor goed wetenschappelijk onderzoek: dat wordt gekenmerkt door *Communalism* (wetenschap is een collectief goed dat openlijk moet gedeeld worden en niet in private handen mag blijven), *Universalism* (het mag niet met persoonlijke maar met universele criteria beoordeeld worden, los van status, etniciteit, gender of religie), *Disinterestedness* (wetenschap mag niet ten dienste staan van persoonlijke belangen), en *Organized Skepticism* (alle wetenschappelijke claims moeten zich systematisch aan kritische toetsing onderwerpen).⁵⁸ Sindsdien worden deze criteria ook wel de mertoniaanse wetenschapsnormen genoemd.

Een belangrijk verschil tussen natuurwetenschap en sociologie is dat de uitspraken van de natuurwetenschappers doorgaans geen invloed kunnen hebben op de fenomenen die ze bestuderen, terwijl dat bij sociologen vaak wél het geval is. Dit fenomeen wordt in de wetenschapsfilosofie benoemd met de term **reflexiviteit**: het proces waarbij het bestuderen en produceren van kennis over een fenomeen op zijn beurt dat fenomeen zelf beïnvloedt. Sociologen maken zelf deel uit van het fenomeen dat ze bestuderen, namelijk de samenleving, waardoor hun eigen uitspraken er een invloed op kunnen hebben. Als pakweg een astronoom een uitspraak doet over de baan van de planeten, dan kan die juist of fout zijn, maar in geen van beide gevallen zal dat een invloed hebben het gedrag van de planeten. Als sociologen op basis van hun onderzoek uitspraken doen over het gedrag van bepaalde groepen en die laten horen dat, dan is de kans groot dat zij er op de een of de andere manier op reageren en er eventueel hun gedrag door aanpassen.

Reflexiviteit ligt aan de basis van twee sociologische fenomenen waarmee bij sociaal beleid altijd rekening moet worden gehouden. Aan de ene kant is er het verschijnsel van de **zichzelf waarmakende voorspelling**, in het Engels *self-fulfilling prophecy*. Dat is een voorspelling of verwachting die uitkomt juist omdat de voorspelling gemaakt wordt, ook al is die niet noodzakelijk op terechte gronden gebaseerd. Stel dat er in de media herhaaldelijk gezegd wordt dat investeren in een beleid om klimaatverandering te milderen weggegooid geld is omdat de klimaatverandering toch al uit de hand aan het lopen is,

dan is het niet ondenkbeeldig dat er inderdaad nog weinig aan het minderen van uitstoot wordt gedaan, waardoor de voorspelling zichzelf inderdaad waar zou kunnen maken.

Aan de andere kant zijn er **zichzelf weerleggende voorspellingen**, in het Engels *self-destructing of self-defeating prophecies* genoemd. Dat zijn voorspellingen die zichzelf ondergraven doordat ze gemaakt worden; ook als de voorspelling terecht gemaakt werd (en zou uitkomen als niemand de voorspelling zou maken), komt ze toch niet uit juist omdat de voorspelling gemaakt werd. Stel dat er bijvoorbeeld in de media voorspeld wordt dat de energieprijzen sterk zullen gaan stijgen als gevolg van de invoering van een CO₂-taks, dan is het niet denkbeeldig dat huishoudens en andere instanties sterk gaan inzetten op isolatie, warmtepompen en zonnepanelen, waardoor de prijzen mogelijk toch niet stijgen en de voorspelling dus niet uitkomt.

Sterk hiermee verwant is de **preventieparadox**: wanneer experts waarschuwen dat er een of ander onheil op ons afkomt (een pandemie, bijvoorbeeld) en dat er dus preventieve maatregelen nodig zijn, dan kan het zijn dat zodanig veel mensen hun gedrag al gaan aanpassen dat de noodzaak van preventiemaatregelen in twijfel wordt getrokken en men zelfs afvraagt of de waarschuwingen wel terecht waren. De voorspelling van onheil kwam namelijk niet uit, ook al was de waarschuwing wel degelijk terecht en zou de voorspelling zijn uitgekomen als er geen waarschuwing was geweest. De Engelse socioloog Anthony Giddens merkte op dat er ook een **klimaatparadox** bestaat die hier sterk mee verwant is en als het ware het spiegelbeeld is van de zichzelf weerleggende voorspelling: aangezien vele gevolgen van klimaatverandering pas na verloop van vele jaren zicht- en voelbaar waren en zijn, vinden heel wat mensen dat de waarschuwingen voor de gevolgen van klimaatverandering overdreven zijn en trekken ze de noodzakelijkheid van maatregelen in twijfel. Wanneer bepaalde rampzalige gevolgen van klimaatverandering effectief optreden, zullen wellicht veel meer mensen overtuigd zijn dat doorgedreven klimaatbeleid nodig is, maar dan is het wellicht al te laat om bepaalde gevolgen nog te voorkomen.⁵⁹

Sociologie kan dus op geen enkele manier buiten de maatschappij staan, want het is er een deel van. In die zin is absolute objectiviteit niet mogelijk: we kunnen de maatschappij niet van buitenaf bestuderen en dat schept voor de socioloog bijzondere verantwoordelijkheden en moeilijkheden. In de eerste plaats is er uiteraard de verantwoordelijkheid om de job volgens de regels van het wetenschappelijke ambacht uit te voeren, dus om methoden te gebruiken die transparant zijn en zo goed als mogelijk tot geldige en betrouwbare observaties en conclusies te komen. Maar zelfs het louter correct bovenspitten van feitelijke toestanden ligt vaak maatschappelijk gevoelig. Als sociologen op een wetenschappelijke manier zaken aantonen die overeenstemmen met wat iedereen al dacht, wordt in vraag

gesteld of we daar nu eigenlijk wel wetenschappers voor moesten betalen. Brengen zij anderzijds zaken aan het licht die tegen gevestigde belangen ingaan, dan dreigen ze in controverses terecht te komen waarbij het wetenschappelijk gehalte van het geleverde werk in twijfel wordt getrokken.

Het werk van sociologen laat vaak zien hoe patronen in het gedrag van groepen van individuen het resultaat zijn van structureel-maatschappelijke omstandigheden, maar dat inzicht botst vaak met het dominant geïndividualiseerde maatschappijbeeld waar mensen onterecht geacht worden hun lot helemaal in eigen handen te hebben. Mensen zijn vaak het slachtoffer van omstandigheden die zij niet in handen hebben, maar krijgen er toch de schuld van. In de context van de klimaatkwestie is er een flagrant voorbeeld van **victim blaming**: het met de vinger wijzen naar bevolkingen van Afrikaanse landen die hun bevolkingsgroei onder controle zouden moeten krijgen om iets te doen aan de klimaatverandering, terwijl die inderdaad sterk groeiende populaties er het minst van iedereen verantwoordelijk voor zijn en er tegelijk in hoge mate de gevolgen van moeten dragen. Dit is een duidelijk voorbeeld van slachtofferblamage: mensen die het slachtoffer zijn van maatschappelijke omstandigheden krijgen de schuld in de schoenen geschoven.

Reflexiviteit dwingt sociologen om omzichtig om te springen met de sociologische inzichten. De voorbeelden van zichzelf waarmakende en weerleggende voorspellingen laten zien dat sociologen niet alleen de realiteit capteren, maar mogelijk ook beïnvloeden. Dat plaatst hen soms voor een dilemma dat in de literatuur aangeduid wordt met de term **prophet's dilemma**: het maken van de voorspelling dat zich in de toekomst ongunstige situaties aandienen, kan de zaken verergeren (in het geval van een zichzelf waarmakende voorspelling), of het kan ertoe leiden dat de voorspelling helemaal niet uitkomt en de geloofwaardigheid van de voorspeller onderuitgehaald wordt (in het geval van een zichzelf vernietigende voorspelling). In beide gevallen dreigt het verwijt een onheilsprofeet te zijn. Het zogenaamd 'neutraal blijven' betekent impliciet dat de toestand zoals die is ongemoeid wordt gelaten, en dat is hoe dan ook niet neutraal. Dat betekent dat er onvermijdelijk een chronische spanning bestaat tussen een zuiver academisme en een zeker activisme; tussen een loutere focus op wetenschap om de wetenschap aan de ene kant, en het gebruik van sociologische inzichten om de wereld te verbeteren aan de andere kant. Bij sommige professies hoort het ingrijpen in de realiteit om die beter te maken uitdrukkelijk bij de normatieve rolverwachtingen: een arts hoort in te grijpen wanneer die een ziekte constateert en niet louter nieuwsgierig te zijn naar hoe het ziekteproces verder evolueert. Bij maatschappelijke kwesties ligt het een pak ingewikkelder: wat 'verbeteren' betekent, is altijd een waardegeladen kwestie, met zo goed als altijd zowel voor- als tegenstanders.

Sociologie ≠ social engineering

Hoewel zij zich bij uitstek buigen over grote maatschappelijke uitdagingen, zijn het zelden sociologen die je in de media hoort uitpakken met grote, meeslepende verhalen over hoe de problemen met *quick fixes* zouden kunnen worden opgelost, bijvoorbeeld als het gaat over de kwestie klimaat, het migratie- en vluchtelingenvraagstuk of sociale ongelijkheid (zaken die allemaal in dit boek uitgebreid aan bod zullen komen). En wanneer er wél mensen opstaan met bevlogen, eenvoudige oplossingen, zijn het vaak net de sociologen die het mooie verhaal doorprikken – soms tot ergernis van anderen. Waarom is dat zo? Ik zie drie redenen.

Ten eerste beseffen sociologen dat alles in een samenleving op een complexe manier met elkaar samenhangt in een functioneel gedifferentieerde en geglobaliseerde wereld. Beleidsmaatregelen hebben daardoor altijd (niet meestal, maar altijd!) onbedoelde effecten die niemand kan voorzien. Soms zijn er ook perverse effecten, waarbij het tegenovergestelde gebeurt van wat men beoogde. Ten tweede is het samenleven door en door cultureel, historisch en contextgebonden. Een samenleving bestaat uit de steeds evoluerende interacties tussen talloze mensen, die elk met hun eigen complexe biologie en psychologie komen en gaan, en dát in zeer uiteenlopende contexten. Het is dan ook geen wonder dat er nauwelijks sociologische wetten bestaan waarmee je het gedrag van groepen precies kan voorspellen. Sociologen zijn zich sterk bewust van het culturele en historische karakter van samenleven: wat werkt in Nederland, werkt niet noodzakelijk in Italië. Ten derde zijn mensen zelfbewust en behept met agency. Mensen kunnen bewust van het verwachte pad afwijken, bijvoorbeeld op basis van nieuwe informatie of voorspellingen over het gedrag van anderen. Dit leidt tot zichzelf weerleggende voorspellingen en zichzelf waarmakende voorspellingen.

Sociologen zijn kritisch voor snelle oplossingen omdat ze beseffen hoe complex samenlevingen zijn, hoe sterk context meespeelt en hoe onvoorspelbaar groepen van mensen kunnen reageren. Dat maakt hun inzichten soms lastig, maar meer dan ooit onmisbaar om demagogische beloften van charismatische ‘rattenvangers van Hamelen’ en quick fixes van influencers allerhande te ontmaskeren. Evenzeer moet de sociologie aanhangers van de TINA-doctrine (*There Is No Alternative*) terechtwijzen en de mensen herinneren aan de contingentie van de huidige maatschappelijke omstandigheden en regelingen: het had altijd ook anders kunnen lopen en er zijn ook altijd nog alternatieve scenario's voor de toekomst denkbaar.